

चौथो अध्याय

४. नेपाली भाषाको विकासमा पारसमणि प्रधानको योगदान

४:१ नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परा

नेपाली भाषा अध्ययनको परम्परालाई चूडामणि बन्धुले नेपाली भाषाको अध्ययनको थालनी, बीसौं शताब्दीको पूर्वार्द्ध र प्रजातन्त्रपछि भनी तीन चरणमा विभक्त गरेका छन् ।^१ यस विभाजनमा 'प्रजातन्त्रपछि' नामकरणचाहिँ एक स्थान विशेषको राजनीतिक परिवर्तनमा आधारित हुँदा अनि त्यस्तो नामकरण समूचा नेपाली भाषाअध्ययनको परिप्रेक्ष्यमा केही अमित्तो देखिने हुनाले 'प्रजातन्त्रपछि'-लाई तेस्रो चरण भन्न उचित ठानिन्छ । अतः यहाँ अध्ययन सुविधाका लागि नेपाली भाषाको अध्ययनको परम्परालाई मोटामोटी तवरले तीन चरण र कालखण्डमा विभाजित गरिन्छ—

पहिलो चरण : सन् १७७१ देखि सन् १९०० सम्म,

दोस्रो चरण : सन् १९०१ देखि सन् १९५५ सम्म,

तेस्रो चरण: सन् १९५६ देखि यता ।

सन् १७७१ लाई पहिलो चरणको प्रारम्भ मानिनुको कारण यसभन्दा पहिले नेपाली भाषाको अध्ययनको कुनै दसी नपाइनाले नै हो । यसका अतिरिक्त सन् १७७१ देखि सन् १९०० सम्मको अवधिमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने काम प्रारम्भिक वा प्रायासिक अवस्थाले देखिने हुँदा नेपाली भाषाअध्ययन परम्पराको यस कालखण्डलाई पहिलो चरण मानिएको हो । सन् १९०१ देखि १९५५ सम्मको अवधिमा भने नेपाली भाषाअध्ययन

१. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पौ० सं०); काठमाडौं : साझा प्रकाशन; वि० सं० २०५३; पृ० २१४-२१

कार्यमा निकै तीव्रता र व्यापकता आएको देखिन्छ । यसै कालखण्डमा नेपाली भाषी र गैर नेपाली भाषी विद्वान्हरूबाट व्याकरण र कोशहरू तयार भएको अनि नेपाली भाषाको अध्ययन प्राथमिक तहदेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म शुरू भएको हुँदा नेपाली भाषा-अध्ययन परम्पराको यस कालावधिलाई दोस्रो चरण मानिएको हो । नेपाली भाषा-अध्ययन परम्परामा सन् १९५६ देखि भने नयाँ चेतना, नयाँ दृष्टि, नवीन आधार र प्रक्रियाहरूको सूत्रपात भई दिन प्रतिदिन अध्ययनका नयाँ-नयाँ फाँटहरू फेला पारिएका हुनाले यस कालखण्डलाई तेस्रो चरण मानिएको हो ।

पहिलो चरण (सन् १७७१-१९००) — नेपाली भाषाको अध्ययनको थालनी कहिलेदेखि भएको हो भन्ने जिज्ञासामा अहिलेसम्म विद्वान्, अनुसन्धाता र अध्येताहरूले खोजी गरी पाएका दसीअनुसार नेपाली भाषाको विषयमा सबैभन्दा पहिले कुरा उठान गर्ने हुन् जोन्स क्रिस्टोफोरस अमाडुटियस । उनले सन् १७७१ मा रोमबाट प्रकाशित कसियानो बेलिगत्तीको **अल्फावेटम ब्राह्मनिकम सेब् युनिभर्सिट्याइटिस् काशी** नामक पुस्तकको भूमिकामा भारतका विभिन्न क्षेत्रका भाषा र लिपिहरूको नामावलीमा 'नेपालेनसिस्' भनेर नेपालीको नाम गाभेका छन् ।^२ त्यसपछि सन् १८११ मा प्रकाशित डब्ल्यू० जे० कर्कप्याट्रिकको **एन अकाउण्ट अब् दि किङ्डम अब् नेपालमा** नेपालका आठ मुख्य भाषाहरूमा पर्वतेको नाम लिएका छन् अनि यसै पुस्तकमा पर्वते भाषाका लगभग ५५० शब्द सङ्ग्रहित गरेका छन् । यो पर्वते भनिएको भाषा वास्तवमा नेपाली भाषा हो ।^३ सन् १८१९ तिर पाद्री विलियम केरीले भारतीय भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा तेत्तीस भाषाका चौँतीस नमूना प्रस्तुत गर्दा नेपाली भाषाको पनि उल्लेख गरेका छन् ।^४ सन् १८२० मा कलकत्ताको फोर्ट विलियम कलेजबाट जे० ए० एटनको **अ ग्रामर अब् दि नेपालीज ल्याङ्गवेज** छापियो । नेपाली भाषाले अङ्गीकार गरेको देवनागरी लिपिले प्रथम मुद्रित रूपमा आउन पाएको पनि यही ग्रामरमा नै हो । नेपाली भाषाको व्याकरणपरम्परामा एटनको यही ग्रामर प्राचीन मानिन्छ । यो ग्रामर प्रकाशित भएको एक सालपछि सन् १९२१ मा पाद्री विलियम केरीद्वारा अनूदित बाइबलको नेपाली

-
२. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ सं); पूर्ववत्; पृ० २१४
 ३. पारसमणि प्रधान, टिपन-टापन; कालिम्पोङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १९६९; पृ० १९७
 ४. डा० चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्; पृ० २१४

संस्करण **धर्मपुस्तक** सेरामपुरबाट छापिएर निस्क्यो । यसको दोस्रो आवृत्ति सन् १८२७ मा प्रकाशित भयो । सन् १८२८ मा ब्राइन हुटन हजसनले **अन् दि ल्याङ्गवेजेस, लिटरेचर एण्ड रेलिजन अब् नेपाल एण्ड टिबेट** भन्ने बुलेटिनमा नेपालमा बोलिने तेह्र भाषाहरूमध्ये खस वा पर्वते बोली भनेर नेपाली भाषालाई क्रम सङ्ख्या एकमा राखेको पाइन्छ ।^५ पादरी सुत्ज र मिष्टर कुम्लेले सन् १८४८-५२ एउटा नेपाली शब्दकोश तयार पारेका थिए भन्ने कुरा विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन् ।^६

उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा यूरोपीय विद्वान्हरूले भारतीय भाषाहरू र व्याकरणहरूको तुलनात्मक अध्ययनसमेत गरेको देखिन्छ । आधुनिक आर्य भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनका क्षेत्रमा त्यो खुबै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । सन् १८७२ मा जोन बीम्सको **अ कम्परेटिव ग्रामर अब् दि मोर्डन आर्यन ल्याङ्गवेजेस अब इण्डिया**, प्रकाशित भयो । यस पुस्तकमा उनले भारतका सात प्रमुख भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्दा धेरै ठाउँमा नेपाली भाषाको उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाली भाषालाई हिन्दीको भाषिका ठानेका छन् ।^७ **अ ग्रामर अब् दि हिन्दी ल्याङ्गवेजेस**को सन् १८९३ मा प्रकाशित दोस्रो संस्करणमा एस० एच० केलोगले नेपाली भाषाका रूपहरूको चर्चा गर्दै नेपाली भाषालाई हिन्दीको हिमाली भाषिका रूपमा देखाएका छन् ।^८ सन् १८८० मा रुडोल्फ होर्नलेको **कम्परेटिव ग्रामर अब् दि गौडीयन ल्याङ्गवेजेस** प्रकाशित भयो । यस तुलनात्मक व्याकरणमा उनले आर्य भाषाहरूलाई चार गौडीय भाषावर्गमा वर्गीकृत गरेर नेपाली भाषालाई उत्तरी गौडीय भाषावर्गमा राखी कुमाउनी, गढवाली र नेपाली भाषा एउटै मूल स्रोतबाट विकसित भएका भाषाहरू हुन् भन्ने बताएका छन् ।^९ सन् १८७७ मा दानियल राइटले **अ हिस्ट्री अब् नेपालमा** नेपाली शब्दहरूको सङ्ग्रह पनि लेखेर गाभेका छन् ।^{१०}

५. पारसमणि प्रधान, **टिपन-टापन**; पूर्ववत्; पृ० ७६

६. ऐजन, "इज नेपाली अ फोरेन ल्याङ्गवेजेस", शिव प्रधान (सम्पा०), **डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ**; पूर्ववत्; पृ० ३६७

७. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २१५

८. ऐजन, पृ० २१५

९. ऐजन, पृ० २१५

१०. पारसमणि प्रधान, **टिपन-टापन**; पूर्ववत्; पृ० १९७

दार्जिलिङबाट सन् १८८७ मा पाद्री आर्चीबल्ड टर्नबुलले नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्लिश नेपाली, नेपाली-इङ्लिश भोकाबुलरी प्रकाशित गरे । यो देवनागरी लिपिबाट उदाहरण पेश गर्दै अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको दोस्रो नेपाली व्याकरण हो । उनले नेपाली भाषा राजपुताना र पञ्जाबको हिन्दीसँग मिल्दो जुल्दो छ भन्ने मत प्रकट गरेको पाइन्छ । मेजर ए० जी० एफ० ब्राउनको म्यानुअल अब् खस गोर्खाली अर पर्वतीय दोस्रो संस्करण सन् १८९२ मा छापियो भने सन् १८९९ मा लेफ्ट० एम० ई० डोपिड होपेन्सटलले सुवेदार कुशलसिंह बूढथोकीको सहयोगमा खस गोर्खाली ग्रामर एण्ड भोकाबुलरी कलकत्ताबाट प्रकाशित गरे । यी दुवैमा 'खस गोर्खाली' भनिएको भाषा वास्तवमा नेपाली भाषा नै हो । यी दुवै व्याकरण फौजका अफिसर र जवानहरूका लागि लेखिएका थिए ।^{११}

यसरी अध्ययन गर्दा नेपाली भाषा अध्ययन परम्पराको पहिलो चरण यूरोपीय विद्वान्हरूबाट मात्र नेपाली भाषा सम्बन्धी अध्ययनको प्रारम्भिक प्रयास भएको देखिन्छ । यसैकारण विद्वान्हरूले यस चरणलाई नेपाली भाषाको अध्ययनको थालनी भनेका हुन् भन्ने कुरा छर्लङ्गिन्छ ।^{१२}

दोस्रो चरण (सन् १९०१-१९५५) — यस अवधिमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने काम निकै व्यापक भएको देखिन्छ । नेपाली भाषामा पुस्तक तथा पत्र-पत्रिकाहरूको प्रकाशन, नेपाली भाषाको उन्नयन एवं संवर्द्धनका लागि विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको स्थापना र प्राथमिक कक्षादेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म नेपाली भाषाको अध्ययन-अध्ययनका साथै नेपाली तथा गैर नेपाली विद्वान्हरूबाट नेपाली भाषाका व्याकरण र कोश निर्माण जस्ता कार्यहरूले गर्दा नेपाली भाषा-अध्ययन परम्परामा यो कालखण्ड अत्यन्त गुरुत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

सन् १९०१ देखि दार्जिलिङमा पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधानले 'गोर्खा प्रेस' स्थापना गरी नेपाली भाषाको मासिक समाचार पत्र गोर्खे खबर कागत् छापन थाले । यस खबर कागत्ले दार्जिलिङतिरको बोलचालको भाषालाई अँगालेर काशीतिरको संस्कृत आधारित नेपाली

११. जस योजन 'प्यासी', डा० पारसमणि प्रधान: केही कृति कैरन ; पूर्ववत्; पृ० १४९

१२. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २१४

भाषालाई 'काशीभाषे बोली' भनेर भाषिक भिन्नता देखाएको देखिन्छ । यसैवर्ष काठमाडौँबाट **गोरखा पत्र** प्रकाशित हुनथाल्यो । भाषा शास्त्रीहरूले **गोरखा पत्र**को जन्म नै नेपाली भाषाको जन्मकाल हो भन्ने विचार प्रकट गरेको पाइन्छ । यसमा नेपाली भाषा सम्बन्धी लेखहरू छापिएका पाइन्छन् ।^{१३}

सन् १९०५ सम्म नेपाली भाषाको अध्ययन र व्याकरण कोश सम्बन्धी जति अनुसन्धान र लेखन कार्य भए ती सबै अनेपाली विद्वान्हरूबाटै भए । नेपाली भाषाको अध्ययन र व्याकरणबारे सर्वप्रथम चर्चा गर्ने स्वभाषी विद्वान्चाहिँ वीरेन्द्रकेशरी अर्ज्याल नै हुन् भन्ने विद्वान्-अनुसन्धाताहरूको भनाइ छ ।^{१४} उनले सन् १९०६ तिरै नेपाली भाषाको व्याकरण लेखेका थिए भन्ने प्रमाण जयराज आचार्यले १९८० मा काठमाडौँको बाल्मीकि क्याम्पस लाइब्रेरीमा यसको एउटा प्रति फेला पारेपछि पुष्टि भएको छ ।^{१५} वीरेन्द्रकेशरी अर्ज्यालले १९०६ मा नै **सुन्दरी** पत्रिकाको वर्ष १ लीला ९ देखि 'बेसरी' नामक लेखमा नेपाली व्याकरण प्रसङ्गका धेरै कुरा चर्चा गरेको पाइन्छ ।^{१६}

दार्जिलिङबाट सन् १९०७ मा पाद्री आर० किलगोरले **प्याराडिगम अब् दि नेपाली भर्ष** प्रकाशित गरे । उनले यसमा नेपाली त्रिआका रूपलाई व्याकरणसम्मत दृष्टिले हेर्ने प्रयास गरेका छन् । सन् १९०८ मा काशीबाट राममणि आ० दी० ले **माधवी** पत्रिका सम्पादन गर्दै "कवितारीति" र "मातृभाषाकी आवश्यकता" जस्ता लेखहरूद्वारा नेपाली भाषाको विकासका पक्षमा हलन्त वहिष्कार आन्दोलन चलाए । यसै साल पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधानद्वारालिखित **दोस्तो पोस्तक्** दार्जिलिङका मिशन पाठशालाहरूमा पढाउन थालियो । उनको नेपाली भाषाको वर्ण र मात्रा चिनाउने **पहिलो पोस्तक्** (सन् १९०७) एक वर्ष पहिले छापिएको थियो । उनको **उखानको पोस्तक्** (सन् १९०८) छापियो । सन् १९०९ को मई

१३. डा० चूडामणि बन्धु, **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० १९०

१४. (क) ऐजन; पृ० १९०

(ख) पारसमणि प्रधान, **टिपन-टापन**; पूर्ववत्; पृ० १९७

१५. जयराज आचार्य, **ट्रेडिशनल ग्रामर्स: इङ्लिश एण्ड नेपाली अ स्टडी**; त्रि० वि० वि० मा प्रस्तुत स्तानकोत्तर शोध-पत्र, वि० सं० २०३७; पृ० परिशिष्ट १०७.

१६. कमलमणि दीक्षित, **कालो अक्षर** (दो० सं०), काठमाडौँ: साझा प्रकाशन; वि० सं० २०२८; पृ० ४९

महीनामा इलाहावाद विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई म्याट्रिक तहको परीक्षाका लागि स्वीकृति घोषणा गर्‍यो ।^{१७} यसबाट औपचारिक रूपमा नेपाली भाषाको शैक्षिक अध्ययनको स्तर वृद्धि भएको प्रस्टिन्छ ।

नेपाली भाषाअध्ययनको अग्रगतिमा (क) जयपृथ्वीबहादुर सिंहको **प्राकृत व्याकरण** (सन् १९११) (ख) पं० हेमराजको **चन्द्रिका गोरखाभाषा-व्याकरण** (सन् १९१२) र विश्वमणि दीक्षिताचार्यको **गोरखाव्याकरणबोध** (सन् १९१३)-ले अझ नया गति प्रदान गरे । भाषाको मानस्तरीकरणका सन्दर्भमा यी तीन व्याकरण महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा सङ्घ संस्थाहरूले खेलेको भूमिका पनि उल्लेखयोग्य छ । यस सन्दर्भमा नेपाली भाषाको अध्ययन र उन्नयनका निम्ति खर्साडमा 'गोर्खा लाइब्रेरी' (१९१३) खोलियो भने काठमाडौंमा 'गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति' (१९१३) स्थापित भयो । काशीबाट 'गोरखा एजेन्सी' ले १९१४ मा कृष्ण चन्द्र शर्माको **गोरखा भाषा** नामक पुस्तिका प्रकाशित गर्‍यो । १९१५ मा **गोर्खाली** पत्रिकाले विज्ञान विलास लिखित "मातृभाषा" शीर्षक लेख प्रकाशित गर्‍यो । यस लेखलाई नेपाली भाषा विषयमा लेखिएको र प्रकाशित भएको पहिलो अनुसन्धानात्मक लेख मानिएको छ ।^{१८} यस लेखमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति विषय विचार व्यक्त गरिएको छ । **गोर्खाली** पत्रिकामै 'चेत' छद्मनामधारी लक्ष्मीप्रसाद सापकोटाको "भाषातत्त्व" शीर्षक लेख छापिएको पाइन्छ । यस लेखलाई केही विद्वान्हरूले नेपाली भाषामा लेखिएको भाषाविज्ञान सम्बन्धी पहिलो लेख मानेका छन् ।^{१९}

नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा भाषाशास्त्री जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनको **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अब् इण्डिया** (सन् १९१६) महत्त्वपूर्ण कृति ठहरिएको छ । यसको नवौं

-
१७. शैलेन्दुप्रकाश नेपाल, "माधवी" पत्रिकाको सम्पादन एवं प्रकाशन"; डा० तुलसीप्रसाद भट्टराई (प्र० सम्पा०); गरिमा ११:२; काठमाडौं; वि० सं० २०४९; ४९-५०
१८. कमलमणि दीक्षित, **यस्तो पनि** (दो० सं०); ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन; वि० सं० २०२६; पृ० ५५
१९. चूडामणि बन्धु, **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २१९

ठेलीको चौथो खण्डमा पृष्ठ २१ देखि ३७ सम्म 'खसकुरा वा नैपाली' भनेर उनले नेपाली भाषाको क्रिया रूप र ध्वनिबारे चर्चा गरेका छन् । उनले नेपाली भाषालाई राजस्थानी भाषाको धेरै नजीक छ भन्ने मत व्यक्त गरेको पाइन्छ ।^{२०} सन् १९१८ मा क्याप्टन जी० डब्ल्यू० पी० मोनीले **गोर्खाली म्यानुअल** पुस्तिका बम्बईबाट प्रकाशित गरे । यसमा नेपाली भाषा सिक्दा याद राख्नुपर्ने केही व्याकरणिक नियमहरू बताइएको छ । खर्साडबाट सन् १९१८ मै पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा **चन्द्रिका** पत्रिकाको प्रकाशन शुरू भयो । यस पत्रिकाले प्रथम अङ्कको सम्पादकीयमा नै नेपाली भाषाको लेखाइमा देखा परेका अनेकरूपता बारे चिन्ता व्यक्त गर्दै यसको एकरूपतामा ध्यान दिनुपर्ने कुरातिर सबैको ध्यानाकर्षण गरेको छ ।^{२१} यसले **गोर्खे खबर कागत्** को भाषालाई लेख्य तथा व्याकरणिक रूपमा अशुद्ध साबित गर्ने काम गरेको देखिन्छ । सन् १९१८ मै कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई म्याट्रिक, आइ० ए० र बी० ए० परीक्षाहरूका लागि स्वभाषा विषयको रूपमा स्वीकृति दियो । १९१९ मा सोमनाथ सिग्द्यालको **मध्यचन्द्रिका व्याकरण** छापियो । १९२० मा पारसमणि प्रधानको **नेपाली व्याकरण** प्रकाशित भयो जुन व्याकरणले भारतको कथ्य नेपाली भाषालाई मानस्तरीकरण गर्ने काममा ठूलो भूमिका खेलेको छ भन्नसकिन्छ ।^{२२} यही साल कलकत्तामा 'निखिल भारत साहित्य सङ्घ' स्थापित भयो । यस सङ्घले भारतका चौध भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषामा पनि विभिन्न उपाधिका निम्ति परीक्षाहरू दिन पाइने व्यवस्था मिलाएको बुझिन्छ ।^{२३} पाद्री ए० टर्नबुलले अधुरै छोडेका **अङ्ग्रेजी नेपाली डिक्शनरी**लाई पाद्री आर० किल्लोर, एच० सी० डन्कन र पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधानले पूरा गरी सन् १९२३ मा प्रकाशित गरे । अनुमानित १९२३-३० बीचको सीताराम आर्मी प्रेस, कानपूरबाट एफ० डेवारलिखित **नेपालीज भोकाबुलरी** प्रकाशित भएको पाइन्छ । यस्तै बेनामी लेखकको **सर्ट खसकुरा फ्रेजेस** भन्ने नेपाली मुहावराहरूको सङ्क्षिप्त सङ्कलन कलकत्ताको थ्याकर स्पिङ्ग एण्ड कम्पनीबाट छापिएको पाइन्छ भने गङ्गाधर शास्त्री दाविडको मिति बेगरको **अ डिक्शनरी**

-
२०. जर्ज अब्राहम गियर्सन; **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अब् इण्डिया**; भोलुम ९ पार्ट ४; कलकत्ता: सुप्रिण्टेण्डेण्ट अब् गर्वमेण्ट प्रिण्टिङ; १९१६; पृ० २१-३७
२१. पारसमणि प्रधान (सम्पा०), **चन्द्रिका** १:१; खर्साड: हरि प्रिण्टिङ प्रेस; १९१८; पृ० २-४
२२. इन्द्रबहादुर राई, "पारसमणिज्यू: सन्दर्भ नेपाली भाषाको मानस्तरीकरण", कुमार घिसिङ (सम्पा०), **भारतीय नेपाली वाङ्मय**; दार्जिलिङ; १९८०; पृ० ७३
२३. पारसमणि प्रधान, **काठे झॉङ्गी**; कालिम्पोङ: भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १९७४; पृ० ९५

इङ्लिश एण्ड नेपाली, दुर्गा प्रेस, बनारसबाट छापिएको भेटिन्छ ।

भाषाविद् सुनीतिकुमार च्याटर्जीले आफ्नो दि ओरिजिन एण्ड डेभलपमेण्ट अब् बेङ्गाली ल्याङ्गवेज (सन् १९२३) पुस्तकमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस अपभ्रंशबाट भएको हो भन्ने तथ्य प्रकट गरेको पाइन्छ ।^{२४} नेपाली भाषाको उत्पत्तिबारे अनुसन्धान गर्नेहरूलाई यस पुस्तकले नयाँ दिशा निर्देश गरेको छ । १९२४ को मई २५ तारिखको दिन दार्जिलिङमा 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' स्थापित भयो । नेपाली भाषा र साहित्यको प्रचार प्रसार र संवर्द्धन एवं संरक्षण गर्ने प्रमुख उद्देश्य लिएर स्थापित यस सम्मेलनले आफ्ना सभाहरूमा नेपाली भाषा विषय विविध चर्चाहरू गरेर तथा यसको मुखपत्र नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका (१९३१) मा पनि नेपाली भाषा विषयकै लेखहरू छापेर^{२५} एवं आफ्नो स्थापनाको पहिलो वर्षमै श्री पारसमणि प्रधान र श्री शेषमणि प्रधान लिखित नेपाली साहित्य कथामाला (१९२५) अनि प० धरणीधर शर्माको नैवेद्य (१९२५) लगायत नेपाली भाषा र साहित्यकाअरू केही पुस्तकहरू प्रकाशित गरेर नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा महत्त्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ ।

राल्फ लीले टर्नरको अ कम्परेटिव एण्ड इटिमोलोजिकल डिविजनरी अब् नेपाली ल्याङ्गवेज (१९३१) प्रकाशित भयो । यस कोशलाई नेपालीको मात्र नभएर सम्पूर्ण आर्यभाषाका कोशहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ कोश ठानिएको छ ।^{२६} यसमा नेपाली भाषाका अधिकतर शब्दहरू संस्कृतदेखि प्राकृत हुँदै तद्भवरूपमा विकसित भएको देखाइएको छ भने उच्चारणका आधारमा शब्दहरूको हलन्त एवं अजन्त रूप अधिक देखाइएको छ । नेपाली शब्दका सही वर्तनीका निम्ति स्रोत पैलाउनमा पनि यो शब्दकोश आधिकारिक मानिन्छ ।

-
२४. सुनीतिकुमार च्याटर्जी, दि ओरिजिन एण्ड डेभलपमेण्ट अब् बेङ्गाली ल्याङ्गवेज, भोलुम वन (दो० सं०); कलकत्ता: रूपा एण्ड कम्पनी; १९६२; पृ० इन्ट्रोडकशन १०.
 २५. मोहन पी० दाहाल, "नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका"-को छोटो कैरन"; रामलाल अधिकारी (प्र० सम्पा०); दियालो २२: १००; दार्जिलिङ; फरवरी १९८४; पृ० १८७-८९
 २६. बल्लभमणि दाहाल, "नेपाली भाषा र कोश", चूडानाथ भट्टराई (संयो); नेपाली भाषा-अधिगोष्ठी; काठमाडौं: ने० रा० प्र० प्र०; वि०सं० २०३३; पृ० १३४

फलस्वरूप टर्नरलाई नेपाली शब्दकोशका महाजन सम्म भनिएको छ ।^{२७} नेपाली भाषाको अध्ययनको क्रममा सन् १९३३ मा प्रकाशित सूर्यविक्रम ज्ञवालीको **नेपाली भाषाका विकासको संक्षिप्त इतिहास**मा नेपाली भाषाको उत्पत्ति शौरसेनी प्राकृतबाट भएको हो भनेका छन् र काठमाडौं र दार्जिलिङतिरका नेपाली भाषाको शुद्धाशुद्धिको चर्चा पनि गरेका छन् अँ। यसका फलस्वरूप इन्द्रबहादुर राईको “नेपाली शुद्ध कहाँको ?” र नगेन्द्र शर्माको “बोलचालको भाषा, काठमाडौं र दार्जिलिङमा” जस्ता नेपाली भाषासम्बन्धी चर्चा लेखहरू लेखिए ।^{२८}

सन् १९३४ मा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले **नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?** छाप्यो । यसै वर्षदेखि काठमाडौंबाट प्रकाशित **शारदा** मासिक पत्रिकाले शुरूदेखि नै नेपाली भाषाका बारेमा सम्पादकीय विचारहरू प्रकाश गर्दै आएको पाइन्छ । यसका “सरल भाषा”, “भाषाको आवश्यकता”, “वाक्य रचना” र “भाषाको परिवर्तन” जस्ता सम्पादकीयहरू हेर्दा यस पत्रिकाले नेपाली भाषाअध्ययनतिर विशेष रुचि राखेको बोध हुन्छ ।^{२९} नेपाली भाषाको अध्ययन विषय चर्चा चलाउने अन्य पत्रिकाहरूमध्ये शिलाङबाट प्रकाशित **गोर्खा सेवक** (१९३५) मुख्य देखिन्छ । नेपाली भाषाको व्याकरणिक शुद्धाशुद्धि विषय **गोर्खा सेवक** (३:१२/१६; १९३८)-मा प्रकाशित सूर्यविक्रम ज्ञवालीको “आधुनिक व्याकरणकारको तर्कशैली” र बेनामी लेखकको “विद्वान्हरूमा पनि मूर्खता” जस्ता लेखहरू उल्लेखनीय देखिन्छन् ।^{३०}

पुष्कर शमशेरको प्रधान सम्पादनमा **अङ्ग्रेजी नेपाली कोश** (सन् १९३६ र १९३८) मा पहिलो र दोस्रो भाग छापिएपछि **नेपाली उखान-टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची** (१९४१) र **वाक्यांश, वाक् पद्धति इत्यादिको कोश** (१९४१) प्रकाशित भए । यस सन्दर्भमा नेपाली

२७. शिवराज शर्मा, “टर्नर: नेपाली कोशकार”, रामलाल अधिकारी (प्र० सम्पा०),

दियालो : २२:१००; दार्जिलिङ; फरवरी १९८४; पृ० २८

२८. (क) इन्द्रबहादुर राई, **टिपेका टिप्पणीहरू** (दो० सं०); पूर्ववत्; पृ० १७-२३

(ख) कमल दीक्षित (सम्पा०), **नेपाली**; पूर्णाङ्क ४४; ललितपुर;

साउन-भदौ-असोज वि० सं० २०२७, पृ० ६७-८३

२९. रघु धिमिरे, “आधुनिक नेपाली साहित्यको उत्थानमा ‘शारदा’-को देन”;

नारायणप्रसाद गजुरेल (सम्पा०) **गरिमा**; ७:५, काठमाडौं; वि०सं० २०२६; पृ० ४०

३०. नगेन्द्रमणि प्रधान, **डा० पारसमणिको जीवनयात्रा**; पूर्ववत्; पृ० २२५-२९

भाषाका व्याकरण विषयक गोपाल पाँडेका रचना दर्पण (१९३७), ह्रस्व दीर्घको सवाई (१९४०) र रचना केशर (१९४३) पनि उल्लेख्य छन् । पार्थमणि आ० दी० को नेपाली संस्कृत व्याकरण (१९४१), चक्रपाणि चालिसेको बगली कोश (१९४१) र पर्यायवाची कोश (१९४२), पुष्कर शमशेरको नेपाली सजिलो व्याकरण (१९४४), ज्ञानप्रसाद शर्माको नेपाली रचना सहायक (१९४६) कृतिहरूले पनि नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परालाई कायम राखेको देखिन्छ । यसरी नै हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका चिह्न परिचय (१९४३), शब्दशुद्धि विचार (१९४७) र शब्दशुद्धि विज्ञान (१९४८), मोर्ल्याण्ड हुजेजको नेपाली भाषाको व्याकरण (१९४४), कर्नेलियसको यूरोपीयन्स गाइड टु नेपाली (१९४४) र गोर्खाली-अङ्ग्रेजी र अङ्ग्रेजी-नेपाली कोश (१९४४) आदि व्याकरण र कोश पुस्तकहरू पनि नेपाली भाषाको अध्ययनकै सिलसिलामा प्रकाशित भएका देखिन्छन् । यसै क्रममा पारसमणि प्रधान र नगेन्द्रमणि प्रधानका सह-सम्पादनमा दि स्टुडेण्ट स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (इङ्लिश-नेपाली; १९४८) छापियो भने रूपनारायण सिंह र पारसमणि प्रधानका सम्पादनमा भारती (१९४९) मासिक पत्रिका प्रकाशित हुनथाल्यो । यस पत्रिकाका १०८ अङ्कहरूमध्ये धेरैमा नेपाली भाषासम्बन्धी सम्पादकीय विचार प्रकाश भएको पाइन्छ भने “गोर्खाली कि नेपाली” शीर्षकमा भाषानाममाथि “भारती”-ले धेरै विद्वानहरूलाई अध्ययन, चिन्तन र मनन गर्न प्रेरित गरेको जानकारी पाइन्छ ।^{३१} यसबाहेक पर्वते-का सम्पादक मीरेण्डोङ्गले भारती मै नेपाली भाषा जटिल हुँदै जाँदछ भनेर सतर्क थिए भने तीन जना लाहुरे र भाइचन्द प्रधानबीच पनि नेपाली भाषा विषय निकै चर्चा भएको थाहा लाग्दछ ।^{३२} १९५० मा प्रकाशित कर्णल जी० जी० रोजर्सको क्लोक्युएल नेपालीमा पूर्व र पश्चिम नेपालमा बोलिने नेपाली भाषालाई तुलनात्मक दृष्टिले अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । १९५१ मा करफोकमा स्थापित ‘नेपाली भाषा प्रचारक सङ्घ’-ले १९५२ मा नेपाली भाषामा पाठ्यपुस्तक र कोशहरू तयार पार्ने विषयमा छलफल गर्न एउटा विद्वत् सभाको आयोजन गरी १९५३ मा पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा नेपाली भाषा प्रकाशित गरेको थियो । यसभन्दा पहिले ‘नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति’ ले पं०-रामचन्द्र दुङ्गानाको संक्षिप्त नेपाली कोश (१९५१) प्रकाशित गरेको थियो । सोह हजार शब्द भएको यस कोशलाई सङ्क्षिप्त भनिएको भए तापनि नेपाली भाषाको इतिहासमा

३१. पारसमणि प्रधान (सम्पा०), भारती; ७:९; दार्जिलिङ;

३२. ऐजन, ऐजन; ७:१३; दार्जिलिङ;

नेपालीले नै तयार पारेको पहिलो एकभाषी नेपाली कोशका रूपमा यसको आफ्नै महत्त्व र मूल्य छ ।

नेपाली भाषाको अध्ययनका सिलसिलामा पारसमणि प्रधानका नेपाली चल्ती उखान (१९५४), नेपाली मुहावरा (१९५४), पन्नालाल जोशीको नेपाली संक्षिप्त नेपाल भाषा शब्दकोश (१९५५)-को प्रकाशन र 'मदन पुरस्कार गुठी' को गठन (१९५५) उल्लेखनीय कार्य हुन् । 'मदन पुरस्कार गुठी'-ले नेपाली भाषाअध्ययनका लागि पुस्तक र पत्रिका सङ्ग्रह गर्नाका अतिरिक्त पुस्तकालय सञ्चालन गर्ने चाँजो मिलायो । फलस्वरूप 'मदन पुस्तकालय' नेपाली भाषा वाङ्मयकै अध्ययनका लागि दुर्लभ सामग्रीहरूको एक विशाल र उपादेय भण्डार भएको छ ।

यसरी नेपाली भाषाअध्ययन परम्पराको दोस्रो चरणमा नेपाली भाषाका व्याकरण, कोश र पत्र-पत्रिकाहरूको निकै प्रकाशन भएको पाइन्छ भने पत्र-पत्रिकाहरूले पनि विभिन्न किसिमले भाषिक चर्चाहरू उठाएर नेपाली भाषाको अध्ययन क्रमलाई गति प्रदान गर्दै लगेको देखिन्छ ।

तेस्रो चरण (सन् १९५६ देखि यता) — नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा सन् १९५६ एक महत्त्वपूर्ण वर्ष मानिन्छ किनभने यसै वर्ष बालकृष्ण पोखरेल, तारानाथ शर्मा र बल्लभमणि दाहालका उद्योगमा बनारसबाट प्रकाशित नौलो पाइलो (१९५६)-ले नेपाली झर्रो भाषाको प्रयोग लिएर नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा नयाँ विचारको सूत्रपात गरिदियो । नेपाली भाषामा हिन्दी, उर्दू, अरबी, फारसी, अङ्ग्रेजी र संस्कृतका तत्सम शब्दहरूको अचाहिँदो प्रभाव प्रयोगलाई त्यागेर झर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोगतिर नौलो पाइलो ले बढाएको पाइलो साँच्चै नै नौलो थियो । नेपाली भाषाको रूप र शब्द निर्माणमा गैर नेपाली भाषाको प्रभावलाई भन्दा आफ्नै भाषाका झर्रा रूप र शब्द निर्माण प्रक्रियालाई नेपाली वाक्य गठन र शैलीमा जिउँदो राख्ने ^{३३} नौलो पाइलो को एउटा भाषिक अभियान नै थियो । फलस्वरूप यो पाइलो नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा झर्रोवाद आन्दोलनकै नाम लिएर बढ्यो । नेपाली भाषाका

३३. डा० दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव', नेपाली साहित्यको केही पृष्ठ (दो० सं०);

काठमाडौं: साझा प्रकाशन; १९८४; पृ० २३१

धेरै लेखक कविहरूले यो झर्नेवादी लेखनलाई अँगाले । यसैकारण झर्नेवादको शुरूआत गर्दै **नौलो पाइलो** निस्केको साल १९५६ नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा तेस्रो चरण छुट्ट्याउने एक स्पष्ट विन्दु हो भन्नसकिन्छ । यही वर्ष नेपाली भाषाअध्ययनको क्रममा महत्त्वपूर्ण सामग्री ग्रन्थ मानिएको योगी नरहरिनाथको **इतिहास प्रकाश** प्रकाशित भयो । यसको भाग १ खण्ड १ एक वर्ष पहिले नै छापिएको थियो ।

नेपाली भाषालाई भाषा वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गर्ने प्रयासमा लेखिएको रामराज पन्तको **नेपाली भाषा विज्ञान** (पहिलो भाग, १९५९) हो । उनकै **लिपि विज्ञान** (१९५९)-मा नेपाली भाषाको लिपिलेखन पद्धति र प्रयोगमा मौलिक विचार व्यक्त गरिएको छ । भाषाशास्त्री सुनीतिकुमार च्याटर्जीको **मोर्डन इण्डियन ल्याङ्गवेजेस एण्ड लिटरेचर** (१९६०)-मा पनि नेपाली भाषालाई एक सम्पन्न भारतीय भाषाको रूपमा चर्चा गरिएको छ । पारसमणि प्रधानले उनको **नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास** (१९६१)-मा नेपाली भाषाको उत्पत्ति-स्रोत खस प्राकृत वा खसकुरातिर देखाएका छन् । मीरेण्डङ्को **बेसिक गोर्खाली डिक्शनरी** (१९६१) पनि नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा देखिएका उल्लेखनीय कृति हुन् ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा विभिन्न भाषिक एवं साहित्यिक संस्थाहरूले पनि ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । यस सिलसिलामा सन् १९५७ मा 'रोयल नेपाल एकाडेमी' स्थापित भएपछि, नेपाली भाषाको अध्ययन शृङ्खलाका धेरै काम हुनथाले । यस्तै भाषिक अध्ययनतर्फको एक उपलब्धि हो बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित एवं १९६२ मा प्रकाशित **पैंसठी हजार शब्दका एकभाषी नेपाली शब्दकोश** । १९५९ मा स्थापित त्रिभुवन विश्वविद्यालयको नेपाली भाषाअध्ययन परम्परामा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । नेपाली भाषाको अध्ययन र अध्यापनका अतिरिक्त नेपाली भाषाको अनुसन्धानको क्षेत्रमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले महत्त्वपूर्ण कार्य गर्दै आएको छ ।

सन् १९६२ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित दयानन्द श्रीवास्तवको **नेपाली ल्याङ्गवेज, इट्स हिस्ट्री एण्ड डेभलपमेण्ट** नामक पुस्तकमा ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पद्धतिद्वारा नेपाली भाषाको ऐतिहासिकता पैलाउने काम भएको छ तथा ध्वनितात्विक

एवं रूपतात्विक पद्धतिका आधारमा नेपाली भाषाको ध्वनि रूपको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । महानन्द सापकोटाका **ध्वनिको धन्धा** (सन् १९६३) र **खस र खसभाषा** (सन् १९६३) प्रकाशित भएका छन् । पहिलोमा उनले नेपाली भाषाका शब्दहरूका रूपलाई ध्वनिविज्ञानका आधारबाट हेरेर नेपाली भाषिक ध्वनिहरूको विशेषता दर्शाएका छन् अनि दोस्रोमा नेपाली भाषाको उत्पत्तिको अध्ययन ऐतिहासिक भाषाविज्ञानका आधारमा गरेर नेपाली भाषाको उत्पत्ति वा सम्बन्ध प्राकृतसँग रहेको सङ्केत गरेका छन् । १९६४ मा प्रकाशित महानन्द सापकोटाका **जनजिब्रो**मा नेपाली भाषाका शब्दहरूको उच्चारणानुसार लेखाइ हुनुपर्ने विषयमाथि प्रकाश पारिएको पाइन्छ भने **सरि शब्द** (सन् १९६४)-मा नेपाली भाषाका एकैजसो उच्चारण हुने शब्दहरूको अर्थ भिन्नता देखाएका छन् । उनको **चानचुन** (सन् १९६५) पनि नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्पराका क्रममा प्रकाशित महत्त्वपूर्ण कृति हो । महानन्द सापकोटाको **नेपाली निर्वचनको रूपरेखा** (सन् १९७०) मा केही **नेपाली शब्द परिचय** (सन् १९७७) यस सन्दर्भमा उल्लेख्य छ ।

नेपाली भाषाको सम्बन्धी वैज्ञानिक पद्धतिअनुसार अध्ययन गर्ने नेपाली विद्वानहरूमा बालकृष्ण पोखरेल एक हुन् । 'नौलो पाइलो'-को सम्पादन काललेखि नै नेपाली भाषाको अध्ययनमा नयाँ दृष्टि राखेको पोखरेलका **नेपाली भाषाको कथा** (१९६२), **पाँच सय वर्ष** (१९६३), **नेपाली भाषा र साहित्य** (१९६४) र **राष्ट्रभाषा** (१९६५) ऐतिहासिक भाषाविज्ञान पद्धति अनुकरण गरी लेखिएका उल्लेखनीय कृति हुन् । उनका **नेपाली निर्वचन** (भाग १,२) पनि उल्लेखनीय छन् ।

यस्तै रीतले नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराले नेपाल र भारतका सीमाना नाघेर बेलायत, रूस, अमेरिका, जर्मनी, चीन र भूटान आदि आदि देशहरूमा पनि प्रवेश गरेको देखिन्छ । यसै क्रममा लण्डनको क्याम्ब्रिजबाट प्रकाशित टी० डब्ल्यू० क्लार्कको **इण्डियन टु नेपाली** (१९६३)-मा नेपाली भाषा बोल्न, लेख्न र पढ्न चाहनेहरूलाई केही विधिहरू बताउँदै नेपाली भाषाको शब्द, रूप र वाक्यगठनमाथि पनि जानकारी दिइएको पाइन्छ । रूसका भ्लादिमिर् एम० देस्योभस्कीले नेपाली भाषाको रूप र विकासबारे केही लेखादि

प्रकाशित गरेका छन् ।^{३४} राभिनोविच, न० इ० कोरोलेभ र ल० आ० आगानीनाका संयुक्त सम्पादनमा विज्ञान एकाडेमी सोभियत सङ्घबाट अठतीस हजार शब्दको **नेपाली रूसी शब्दकोश** (१९६९) प्रकाशित हुनसकेको छ । यस कोशको अन्तमा न० इ० कोरोलेभले तयार पारेको नेपाली भाषाको सङ्क्षिप्त व्याकरण समाविष्ट छ ।^{३५} १९६५ मा नाकामुराको **नेपाली जापानी कोश** प्रकाशित भएको पाइन्छ । कृष्णप्रसाद पराजुलीको **राम्रो रचना मीठो नेपाली** (१९६६) मा व्याकरणिक शुद्धाशुद्धिको ज्ञान भए मात्र राम्रो र मीठो नेपाली लेखनसकिन्छ भन्ने विषयमा प्रकाश पारिएको छ । नेपाली भाषाअध्ययनको परम्पराक्रममा रूपान्तरण व्याकरण पद्धतिका आधारमा लेखिएको साउथ वर्थको **नेपाली भाषाको व्याकरण** (पूना, १९६७) उल्लेखनीय कृति रहेको छ ।^{३६} जगदम्बा प्रकाशन काठमाडौँबाट प्रकाशित **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** (१९६८) मा चूडामणि उपाध्याय रेग्मीले नेपाली भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धी चर्चा ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक पद्धतिको आधारमा गरेका छन् र नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययनको चर्चा गरेका छन् । तुलसीप्रसाद ढुङ्ग्यालको **नेपाली रचना शिल्प** (१९६८) र गार्ब्रियल राणाको **इङ्लिश नेपाली डिक्शनरी** (१९६८) पनि यस सन्दर्भमा उल्लेख्य नै ठहर्छन् ।

अमेरिकाको कोर्नेल विश्वविद्यालयकी श्रीमती अब्दुल्कीले १९६९ मा 'कारक व्याकरण र नेपाली भाषा' विषय एम० ए० शोधपत्र लेखिन् अनि १९७४ मा 'डा० ग्राइम्सका सिद्धान्तका आधारमा नेपाली वाक्यहरूको अर्थपरक विश्लेषण' नामक शोधग्रन्थ पीएच० डी० उपाधिका लागि प्रस्तुत गरिन् ।^{३७} यसबाट नेपाली भाषाको अध्ययन नेपालीमा मात्र सीमित नरहेर विश्वका अरू भाषीहरू बीचमा पनि लोकप्रिय बन्दै गएको देखिन्छ ।

पारसमणि प्रधानको **टिपन-टापन** (सन् १९६९) मा दार्जिलिङ भेकमा नेपाली भाषाको विकासबारे ऐतिहासिक तथ्यहरूको प्रस्तुति पाइन्छ । उनले **नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण** (१९७०) र अङ्ग्रेजीमा **अ सर्ट हिस्ट्री अब् नेपाली ल्याङ्गवेज एण्ड**

३४-३५. चूडामणि उपाध्याय रेग्मी, **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** (चौ० सं०); काठमाडौँ: साझा प्रकाशन; वि० सं० २०४७; पृ० २०५, २०९.

३६. चूडामणि उपाध्याय रेग्मी, **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** (चौ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २०१,

३७. ऐजन्, पृ० २०२

लिटरेचर (१९७०) प्रकाशित गरे । १९६९ मा समर इन्सटिच्यूट अब् लिङ्ग्विस्टिक्बाट भाटिया हरीको सम्पादनमा **कुराकानीको नेपाली** निस्कियो । यही साल भारतको केरल विश्वविद्यालयको भाषाविज्ञान विभागका विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाका विभिन्न पक्षमा शोधपत्रहरू तयार पारे ।^{३८} बालकृष्ण पोखरेल र बल्लभमणि दाहालले **ध्वनिप्रक्रिया र केही ध्वनि सिद्धान्त** (१९७०) प्रकाशित गरे । यसै साल रत्नाकर देवकोटाको **जुम्लेली शब्द र उखान सङ्ग्रह** छापियो भने गोपालनिधि तिवारीको **नेपाली भाषाको बनौट** (१९७०) प्रकाशित भयो । यस्ता कृतिहरूको प्रकाशनले नेपाली भाषाका विविध पक्षहरूको उद्घाटन हुनसकेको र नेपाली भाषाको अध्ययन-अध्यापनमा सघाउ पुगेको छ ।

यसरी नेपाली भाषाअध्ययनको सिलसिलामा महानन्द सापकोटाका **नेपाली निर्वाचनको रूपरेखा** (१९७०) र नेपाली शब्दहरूको व्युत्पत्तिमूलक कोश **नेपाली शब्द परिचय** (१९७७) पनि महत्त्वपूर्ण कृतिहरू देखिन्छन् । १९७१-मा प्रकाशित **कर्णाली लोक संस्कृतिको चौथो खण्ड 'भाषा'** अन्तर्गत सिँजाली भाषिका सम्बन्धी लेखहरू छन् र यसले नेपाली भाषा सिँजाली भाषिकासँग धेरै मात्रामा मिल्दो जुल्दो देखाएका छन् । अष्टिनटे० ए० होल्सहाउजेन र बल्लभमणि दाहालले नेपाली भाषाका खण्डीय वर्णहरू (१९७१) प्रकाशित गरे । १९७२ मा बालकृष्ण पोखरेलको **झर्रो शब्दचौली** निस्कियो । वाक्यात्मक व्याकरणका आधारमा लेखिएको चूडामणि बन्धुको **नेपालीका उप-वाक्य पद्धति** (१९७३) र भाटिया हरिको **नेपाली वाक्यहरूको अध्ययन** (१९७३) जस्ता शोधपत्रहरू छापिए ।^{३९} नेपाली भाषाअध्ययन क्रममा मोहनराज शर्माको **शब्द रचना र वर्ण विन्यास** (१९७४)-को आफ्नै पारा देखिन्छ ।

नेपाली भाषा र साहित्यको अध्ययन र प्राज्ञिक कार्योन्नयनका निम्ति १९७९-मा उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयअधीन 'नेपाली अकादमी' स्थापित भयो भने यसै विश्वविद्यालयमा १९७८ देखि नेपाली स्नातकोत्तर तहको अध्ययन-अध्यापन शुरू भयो ।

एकातिर उच्च शैक्षिक एवं प्राज्ञिक संस्थानहरूद्वारा नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा

३८. ऐजन, पृ० २०८

३९. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २२४

सघाउ पुग्नाथाल्यो भने अर्कातिर नेपाली तथा अनेपाली विद्वान्हरूले नेपाली भाषाका विविध पक्षहरूमा सूक्ष्म एवं विश्लेषणात्मक अनुसन्धान कार्य जारी राखी शोधप्रबन्धहरू तयार गर्नथाले । यसै सिलसिलामा बल्लभमणि दाहालले भारतको पूणे विश्वविद्यालयमा “लेख्य र कथ्य नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन” (१९७४), आशा सिंहले भारतकै पटना विश्वविद्यालयमा “नेपाली र हिन्दी भाषाको तुलनात्मक अध्ययन” (१९७४), चूडामणि उपाध्याय रेग्मीले “नेपाली भाषाको उपवाक्य” (१९७८) पूणे विश्वविद्यालयमा अनि तारानाथ शर्माले अमेरिकाको विस्कशन विश्वविद्यालयमा “नेपाली भाषाको सहायक क्रिया” (१९८०) विषयमा पीएच० डी० उपाधिका शोधप्रबन्धहरू प्रस्तुत गरे । १९८१मा पारसमणि प्रधानको नेपाली लेखाइमा एकरूपता छापियो । डिल्लीराम तिमसिनाको “हिन्दी र नेपालीको व्यतिरेकी विश्लेषण” (१९८२), ध्रुवचन्द्र गौतमको “तराईको नेपाली” (१९८२) अनि कृष्णभाइ प्रधानको “नेपाली भाषाको सरल वाक्य संरचना” (१९८२) विषयका शोधप्रबन्धहरू पनि उल्लेख्य छन् । ^{४१}

१९८२ मै बनारस हिन्दु विश्वविद्यालयको भारतीय भाषा विभागान्तर्गत नेपाली भाषाको अध्ययनका लागि स्नातकोत्तर पाठ्यक्रम चालू भयो अनि १९८३ देखि विद्यावारिधि उपाधिका लागि शोधप्रबन्धहरू लेख्ने काम पनि शुरू भयो । नेपाल राजकीय प्रजा प्रतिष्ठानले सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित नेपाली संक्षिप्त शब्दकोश (१९८२) र बालकृष्ण पोखरेलको निर्देशनमा नेपाली बृहत् शब्दकोश (१९८३) प्रकाशित गर्‍यो । शिवराज शर्माका व्याकरण सम्बन्धी जोर कि बिजोर (१९८४) र विकास प्रक्रिया : नेपाली सर्वनाम र अव्यय शब्द (१९८६) पनि नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा देखा परेका उल्लेख्य कृतिहरू हुन् ।

नेपाली भाषाको अध्ययनपरम्परामा तुलनात्मक भाषाअध्ययनको काम अधिक भएको थाहा लाग्दछ । ^{४२} वर्णनात्मक अध्ययनान्तर्गत माधव पोखरेलको “नेपाली ध्वनितत्त्व” (१९८९) शोध प्रबन्ध र जयराज आचार्यको “नेपाली व्याकरण” (१९९१)

४०. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २२४

४१. डा० चूडामणि बन्धु, नेपाली भाषाको उत्पत्ति (पाँ० सं०); पूर्ववत्; पृ० २२४/२२६.

४२. ऐजन; पृ० २२६

सम्बन्धी शोधप्रबन्ध निकै उल्लेखनीय मानिन्छन् । १९९२मा मनिन्द्र वर्माको नेपाली वाक्यसम्बन्धी एउटा लेख भाषा शास्त्रको विश्वकोशमा समाविष्ट भएको जानकारी पाइन्छ ।^{४३}

यसरी सन् १७७१ देखि प्रारम्भ भएको नेपाली भाषाअध्ययनको परम्परामा समयक्रमानुसार देखा परेका भाषाअध्ययनका नयाँ नयाँ प्रवृत्ति, पद्धति र प्रविधिहरूलाई समेट्दै अझ नयाँ सम्भावनाहरूसमेत सँगै अग्रगामी रहेको देखिन्छ ।

४:२ भारतमा नेपाली भाषा-शिक्षण परम्परा

भारतमा नेपाली भाषाशिक्षण- परम्पराबारे चर्चा गर्नुअघि भारतमा के, कस्ता प्रयोजनहरूले नेपाली भाषाशिक्षणको प्रारम्भ भयो भन्ने कुरालाई पृष्ठभूमिरूपमा बुझ्न आवश्यक देखिन्छ ।

४:२:१ भारतमा नेपाली भाषा पठन-पाठनको पृष्ठभूमि

शुरुमा भारतमा काशी, प्रयाग र दार्जिलिङ नै नेपाली भाषाशिक्षणका प्रमुख स्थल रहेका देखिन्छन् । काशी-प्रयाग भारतीय इतिहासको प्राचीनकालदेखि नै शिक्षाअध्ययनका निम्ति महत्त्वपूर्ण स्थल हुन् भने दार्जिलिङमा सन् १८६० भन्दा केही पहिलेदेखि मात्र शिक्षाको प्रकाश परेको हो ।^{४४} तर उन्नाइसौँ शताब्दीको तेस्रो दशकसम्म पनि काशी-प्रयागमा रैथाने नेपालीहरूको सङ्ख्या शून्यप्रायः थियो । त्यहाँ भएकाहरू पनि नेपालबाट व्यापार-वाणिज्य वा धर्म एवं शिक्षा आर्जनका उद्देश्यले आएका हुँदा शास्त्रीय शिक्षाग्रहणमा लागेकाहरूको सङ्ख्या अवश्यै नगण्य रहेको अनुमान गर्नसकिन्छ । शिक्षा-आर्जनमै लागेकाहरूले पनि संस्कृत भाषामै अध्ययन गर्ने गर्थे । यो परम्परा उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्तिम दशकसम्मै चलिरहेको पाइन्छ । संस्कृत भाषाका माध्यमबाट शास्त्रीय शिक्षा (जस्तै: वेद, पुराण, ज्योतिष, दर्शन, साहित्य र व्याकरण आदि) अर्जनमा लागेका विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा-साहित्यको

४३. ऐजन; पृ० २२५

४४. कुमार प्रधान, पहिलो पहिलो पहर; दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन; १९८२; पृ० २४

सेवा तथा विकास गर्ने भावनाले खास गरेर फारसी र अङ्ग्रेजी भाषा- साहित्यको समेत शिक्षा पाएका मोतीराम भट्टले 'भारत जीवन प्रेस' बाट नेपाली भाषाका पुस्तकहरू प्रकाशित गर्नथालेपछि (सन् १८८४ को छेउछाउ) अनि पछि 'रसिक समाज'-ले सुन्दरी (१९०६) र राममणि आ० दी० ले माधवी (सन् १९०८) पत्रिका प्रकाशित गर्न थालेपछि मात्र काशीमा नेपाली भाषाले फस्टाउने अवसर र वातावरण पाएको देखिन्छ र नेपाली भाषामा औपचारिक शिक्षाआर्जनतर्फ चासो बढ्दै गएको बुझिन्छ । यसैबीच नेपालबाट निर्वासित भएका प्रधान मन्त्री देव शमशेरले काशीको ब्रह्माघाटमा एउटा पाठशाला चलाउने उद्देश्यले एउटा गुठी गठन गरी चार लाख रूपियाँ दान गरेका थिए तर सो पाठशाला भने सुसञ्चालित हुन नसकेको थाहा पाइन्छ ।^{४५}

राममणि आ० दी० ले १९०५ मा इलाहावाद विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषालाई म्याट्रिक तह परीक्षाका निम्ति मञ्जुरी गराउन शिक्षा विभागका विभिन्न अधिकारीवर्ग र विद्वत्जनसँग सरसल्लाह गरेर १९०६ को २१ सेप्टेम्बरका दिन प्रयाग गई विश्वविद्यालयका डाइरेक्टर जेनरल डिलाफोससँग कुराकानी गरेपछि १९०९ को मई महीनामा इलाहावाद विश्वविद्यालयले नेपाली भाषा म्याट्रिक परीक्षाका लागि स्वीकृति दिँदै अधिसूचना जारी गरेको र १९११ देखि नेपालीमा जाँच लिइने कुरा उल्लेख भएको जानकारी पाइन्छ ।^{४६} तर नेपाली भाषालाई भर्नाकुलर विषयका रूपमा जाँच दिन पाइने स्वीकृति दिइए तापनि भाषाशिक्षणको औपचारिक व्यवस्था भने कुनै विद्यालयमा नभएकाले परीक्षार्थीहरूले यस्ता जाँच स्वाध्ययन गरेर दिनुपर्ने स्थिति रहेको बोध हुन्छ ।

-
४५. बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा (ते० सं०); वाराणसी: कृष्णकुमारी देवी; वि० सं० २०३३; पृ० ३५४
४६. (क) राममणि आ० दी०, पुराना सन्धना; काठमाडौँ: शान्तिनिकेतन पुस्तकालय; वि० सं० २०२९; पृ० ६-७
- (ख) शैलेन्दुप्रकाश नेपाल, "माधवी" पत्रिकाको सम्पादन एवं प्रकाशन"; तुलसीप्रसाद भट्टराई (सम्पा०); गरिमा; ११:२; काठमाडौँ; वि० सं० २०४९; पृ० ४९-५०

दार्जिलिङमा १८६९ तिर ख्रीष्ट धर्मका विभिन्न सम्प्रदायका धर्म प्रचारकहरूले आ-आफ्ना मतलाई व्यापक तुल्याउने उपक्रममा यहाँका बासिन्दाहरूलाई शिक्षा दिन लागेका थिए । तर शिक्षा हासिल गर्ने नेपाली विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३८ थियो । १८७१ देखि सरकारले जिल्लाका पाठशालाहरू प्रेस्विटेरियन मिशनका पाद्री विलियम म्याकफर्लेन फाल्केका जिम्मामा सुम्पेपछि ^{४७} १८७२-७३ मा दार्जिलिङमा तेइसवटा प्राथमिक र तीनवटा प्राथमिक पाठशाला तथा दुइटा नर्मल पाठशाला थिए । १८९४-९५ मा दार्जिलिङमा कूल १०९ पाठशाला थिए भने १९०४-५ मा जम्मा १४२ पाठशाला भइसकेका थिए । ^{४८} 'इण्डियन मिशनरी डायरेक्टरी : १८८१' अनुसार विलियम म्याकफर्लेनले १८८० अघि नै दुइ-तीनवटा सजिलो वर्णमाला लेखेका अनि बाइबलका कतिपय भागहरू अनुवाद गरिसकेका भए तापनि ^{४९} नेपाली विद्यार्थीहरूलाई नेपाली पढाइँदैन थियो । नेपाली भाषाको मानक रूप नहुनु र पाठ्यपुस्तकहरूको अभाव नै यसका मुख्य कारण थिए । त्यसैताक प्राथमिक र उच्च प्राथमिक पाठशालाहरूको देखरेखको भार बेङ्गाल सरकारले स्कट मिशनलाई दिएको थियो । मिशनले आफ्नो मतानुसारको ख्रीष्ट धर्म प्रचारका लागि नेपालीहरूलाई सहजसित आकृष्ट गर्न नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू तयार पार्ने दायित्व पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधानलाई दियो । फलस्वरूप मिशनको अधीनमा रहेका प्राथमिक पाठशालाहरूमा गङ्गाप्रसाद प्रधानले तयार पारेका पहिलो पोस्तक् (१९०७) र दोस्रो पोस्तक् (१९०८) पाठ्यपुस्तकका रूपमा चलाइएको थाहा लाग्दछ । ^{५०} तर १९१० देखि डायरेक्टर अब् पब्लिक इन्स्ट्रक्शनबाट अन्य पुस्तकहरू उत्था नगर्ने निर्णय र आदेश भएपछि १९१८ सम्म दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली भाषा पढाउने काम पनि थाँतीमा रहेको देखिन्छ । ^{५१} यसरी दार्जिलिङ भेकमा नेपाली भाषा पठन-पाठन व्यवस्थाको पृष्ठभूमि तयार भएको जानकारी पाइन्छ ।

-
४७. कुमार प्रधान, पहिलो पहर; पूर्ववत्; पृ० २५
 ४८. एल० एस० एस० ओमेली, बेङ्गाल डिस्ट्रिक्ट गजेटियर्स: दार्जिलिङ; कलकत्ता: द बेङ्गाल सेक्रेटेरियट बुक डिपो; १९०७; पृ० १७४
 ४९. एल० बी० राई, "पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधान र नेपाली बाइबल"; एनोसदास प्रधान (सम्पा०); सङ्गति; दार्जिलिङ; जुलाई १९८५; पृ० १४
 ५०. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१); पूर्ववत्; पृ० ११७
 ५१. ऐजन, ऐजन; पृ० ११८

४:२:२ भारतमा नेपाली भाषा पठन-पाठनको प्रक्रिया र विस्तारक्रम

व्यक्तिगत एवं अनौपचारिक रूपमा नेपाली भाषा सिक्ने र सिकाइने अथवा पढ्ने, लेख्ने काम भानुभक्तिय रामायणको प्रकाशन (१८८५) पछिदेखि नै थालिएको भए तापनि भारतमा औपचारिकरूपमा नेपाली भाषाशिक्षणको प्रारम्भचाहिँ १९०७ देखि मात्र भएको थाहा लाग्छ । प्रारम्भमा औपचारिक नेपाली भाषा शिक्षण कार्य दार्जिलिङमा मात्र सीमित रहेको देखिए तापनि यो प्रक्रिया बिस्तारै भारतका विभिन्न राज्यहरूमा विस्तार भएको पाइन्छ । अहिले भारतका नौवटा राज्यमा नेपाली भाषा-साहित्यको शिक्षण परम्परा कायम रहेको पाइन्छ । यी राज्यहरू हुन्—(१) पश्चिम बङ्गाल, (२) असम (३) मेघालय (४) सिक्किम (५) नागाल्याण्ड (६) मिजोराम (७) मणिपुर (८) उत्तर प्रदेश र (९) हिमाचल प्रदेश । यहाँ नौ राज्यहरूमा भएको नेपाली भाषाशिक्षण परम्पराको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिन्छ :

१. पश्चिम बङ्गाल :

पश्चिम बङ्गाल राज्यको नेपाली बहुल दार्जिलिङ जिल्लाका तीन पर्वतीय महकुमा दार्जिलिङ सदर, खर्साङ, कालिम्पोङमा र सिलगढी तथा जलपाइगढी जिल्लाको डुवर्स इलाकामा नेपाली भाषाशिक्षण व्यवस्था भएको पाइन्छ । शिक्षाको माध्यमका रूपमा नेपाली भाषा पूर्णरूपले प्रयोग गरिने ठाउँ दार्जिलिङ नै हो । यसबाहेक सिलगढी नगर र यसका छेउछाउका कतिपय स्थानहरूमा पनि नेपाली भाषाशिक्षणको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । अतः यहाँ अध्ययन सुविधाका निम्ति (क) दार्जिलिङ र (ख) डुवर्स भनेर चर्चा गरिन्छ :

(क) दार्जिलिङ— विद्वान्हरूको खोजीअनुसार दार्जिलिङमा सण्डे स्कूल मार्फत् अनौपचारिकरूपमा नेपाली भाषाशिक्षणको सुरुआत १९०४ देखि भएको ^{५२} जानकारी पाइए तापनि औपचारिकरूपमा पाठशालाहरूमा १९०७ देखि मात्र नेपाली भाषाको शिक्षण प्रारम्भ भएको जानकारी पाइन्छ । ^{५३} तर यो प्रक्रिया पनि १९१० देखि स्थगित रहेको

५२. सूर्यकला थापा, “दार्जिलिङ शिक्षा — पछि फर्केर हेर्दा”; जोनाथन थापा (सम्पा०); दीयो; १३: ८; दार्जिलिङ; १९६८; पृ० ४२

५३. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१); पूर्ववत्; पृ० १२०

बुझिन्छ । ^{५४} १९१६ मा दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलका कतिपय नेपाली छात्रहरूले स्कूल परिदर्शनका निम्ति आएका कलकत्ता विश्वविद्यालयका उप-कुलपतिलाई 'नेपाली विद्यार्थीहरूले पनि नेपाली भाषामा पढ्ने सुयोग मिलोस्' भन्ने आशयका बिन्तीपत्र चढाएपछि ^{५५} तथा विभिन्न विद्वान् र संस्थाहरूले बङ्गाल सरकार एवं कलकत्ता विश्वविद्यालयसित यस विषयमा लेखापढी गरेपछि २४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई म्याट्रिकुलेशन, इण्टरमिडियट र बी० ए० परीक्षाहरूमा स्वभाषा विषयका रूपमा स्वीकृति दिइएको अधिसूचना प्रकाशित गर्‍यो । ^{५६} यसरी नेपाली भाषाले स्वभाषाका रूपमा मान्यता पाएपछि कालिम्पोङको स्कटीश युनिभर्सिटीज मिशन इन्सटिट्यूटमा १६ फरवरी १९१९ देखि र दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलमा १ अप्रेल १९२२ देखि नेपाली भाषाको औपचारिक शिक्षण प्रारम्भ भएको जानकारी पाइन्छ । ^{५७} यसबेलासम्म मिशनको अधीनमा रात्रि पाठशालालगायत पुगनपुग दुइ सय प्राथमिक पाठशालाहरू खुलिसकेका थिए । ती जम्मै पाठशालाहरूमा नेपाली भाषा भर्नाकुलर विषयको रूपमा पढाइए तापनि शिक्षाको माध्यमचाहिँ हिन्दी नै थियो । यसो हुँदा नेपाली भाषाप्रेमी बुद्धिजीवीहरूले सरकार समक्ष 'नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम हुनुपर्छ' भन्ने माग गर्नथाले तापनि पाठ्यपुस्तकहरूको अभाव देखाई नेपाली भाषालाई शिक्षाको माध्यम बन्न नदिएका कारणहरू जान्न पाइन्छ । ^{५८} १९२९ मा बङ्गाल प्रान्तका गवर्नरद्वारा नेपाली भाषाका निम्ति गठित पाठ्यपुस्तक समितिले १९३१ मा नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू जाँचबुझ गरी बङ्गाल शिक्षा निदेशककहाँ सिफारिश पठाएपछि ४ जनवरी १९३५ मा शिक्षा विभागबाट दार्जिलिङ जिल्लाका सम्पूर्ण प्राथमिक पाठशालाहरूमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा हुने अधिसूचना प्रकाशित भएको पाइन्छ । ^{५९} तर यसभन्दा पहिले नै स्कट मिशनद्वारा सञ्चालित प्राथमिक पाठशालाहरूमा भने गैर-सरकारी तौरमा नेपाली भाषा शिक्षाका माध्यमको रूपमा प्रयोग भइरहेको थियो । ^{६०} १९३९ देखि मिडल

-
५४. ऐजन; पृ० १२०
५५. पारसमणि प्रधान, टिपन- टापन; पूर्ववत्; पृ० १२०
५६. ऐजन; पृ० ११०-११
५७. दिवाकर प्रधान, "दार्जिलिङ जिल्लाअन्तर्गत नेपाली भाषा-शिक्षामा पारसमणि प्रधानको योगदान"; राजेन तामङ (सम्पा०); आह्वान; सिलगढी अक्टोबर १९९२; पृ० ६०
५८. पारसमणि प्रधान, रोचक संस्मरण (दो०-सं०); कालिम्पोङ: भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १-९८३; पृ० १८२-८४
५९. ऐजन, पाँच पौरखी पुरुषरत्न; कालिम्पोङ: भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १९६९; पृ० ३२
६०. इन्द्रबहादुर राई, "दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली भाषामा प्राथमिक शिक्षाको प्रारम्भ"; सम्पादक मण्डली; सेण्ट रोवर्ट्स सोभिन्यर; १९६८; पृ० २९

तहसम्मका लागि नेपाली भाषा शिक्षामाध्यमको रूपमा स्वीकृत भएको र २ जुलाई १९४९ देखि उच्च विद्यालय तहसम्मका निम्ति नेपाली भाषा शिक्षामाध्यमको रूपमा प्रयोग गर्नसकिने सरकारी विज्ञप्ति जारी भएको अनि २० अप्रेल १९५३ को कलकत्ता गजटमा स्कूल फाइनल परीक्षाका निम्ति यो भाषा स्वीकृत भएको अधिसूचना प्रकाशित भएको पाइन्छ ।^{६१}

यसरी म्याट्रिक परीक्षासम्म नेपाली भाषाले शिक्षाको माध्यमका रूपमा स्वीकृति पाएपछि १९८६ सम्म दार्जिलिङ जिल्लाभरिमा नेपाली भाषा माध्यमका प्राथमिक पाठशालाहरूको सङ्ख्या सात सय तथा निम्न उच्च विद्यालय, उच्च विद्यालय र उच्चतर विद्यालयको सङ्ख्या ८६ रहेको पाइन्छ ।^{६२} यसबाहेक जिल्लाभरिका अङ्ग्रेजी माध्यमका लगभग २६ विद्यालयहरूमा पनि नेपाली भाषा प्रथम भाषा वा द्वितीय भाषाका रूपमा पठन-पाठन भइरहेको तथा सिलगढी लगायत दार्जिलिङ जिल्लाका ६ वटा कलेजमा स्नातक तहको ऐच्छिक र अनर्स विषयमा नेपाली भाषाको अध्ययन अध्यापन हुनथालेको पाइन्छ । यसरी नै दार्जिलिङ सदरको रामकृष्ण जुनियर बी० टी० कलेज, रामकृष्ण सिनियर बी० एड० कलेज र कालिम्पोङको जुनियर बी० टी० कलेजमा नेपाली भाषा शिक्षणको पाठ्यक्रम रहेको थाहा लाग्छ ।^{६३}

१९७८ देखि दार्जिलिङ जिल्लाअन्तर्गत उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर तहमा नेपाली भाषा र साहित्यको अध्ययन अध्यापन आरम्भ भएको अनि १९८१ देखि नेपाली भाषामा विद्यावारिधि उपाधिका लागि शोधप्रबन्ध लेख्ने निर्देशन गर्ने प्रक्रिया पनि शुरू हुनसकेको पाइन्छ ।

६१. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० २०३.

६२. दार्जिलिङ जिल्ला स्कूल निरीक्षक (प्राथमिक तथा माध्यमिक) दुवै कार्यालय अनि सचिव, शिक्षा विभाग, दार्जिलिङ नगरपालिका कार्यालयबाट प्राप्त आँकाडाहरूको आधारमा ।

६३. रामलाल अधिकारी, “पश्चिम बङ्गाल र सिक्किमका शिक्षण संस्थाहरूमा नेपाली भाषा-शिक्षण र शिक्षण माध्यमका रूपमा यसको प्रयोग”; डा० भीमकान्त उपाध्याय (प्र० सम्पा०) एन० बी० यू० अकादमी जर्नल; १:१; उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय; १९९५-९६; पृ० ३४-३

(ख) **डुवर्स** — जलपाइगढी जिल्लाअन्तर्गत चियाकमानहरूले ढाकिएको विशाल डुवर्स क्षेत्रमा नेपालीहरूको सङ्ख्या धेरै भए तापनि नेपाली भाषाशिक्षणको क्षेत्रमा सन्तोषजनक प्रगति हुन सकेको देखिन्न । डुवर्सका वयोवृद्धहरूबाट प्राप्त जानकारीअनुसार यहाँ १९३२ देखि स्वतन्त्ररूपमा नेपाली भाषामा पठन पाठन गर्ने काम शुरू भएको हो तापनि औपचारिकरूपमा भने १९३४ मा दुम्सीपाड़ा चियाकमानमा अमृतबहादुर राईले व्यक्तिगत तौरमा विद्यार्थीहरू भेला गरी नेपाली भाषामा शिक्षा दिने कार्य शुरू गरेका थिए ।^{६४} त्यसपछि रत्नकुमारी प्रधानले १९४० मा इलेनबारी चियाकमानमा एउटा पाठशाला खोली नेपाली भाषामा पठन पाठन गर्ने गराउने व्यवस्था गरे तापनि १९४१ मा यो पाठशाला केही काल बन्द भएको अनि देशको स्वाधीनतापछि पुनः सञ्चालित भइरहेको जानकारी पाइन्छ ।^{६५}

यस्तै प्रकारले ए० सिंह दीक्षितले बाख्राकोटमा १९४४ मा एउटा अर्को नेपाली पाठशाला स्थापित गरेको बताइन्छ ।^{६६} तर डुवर्सका प्राथमिक स्कूलहरूमा नेपाली भाषाको पठन पाठन सन् १९५० देखि मात्र केही व्यवस्थित ढङ्गले हुनसकेको देखिन्छ र १९८६ सम्म आइपुग्दा डुवर्समा नेपाली भाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिने सरकारी मान्यता प्राप्त भएका र नभएका प्राथमिक पाठशालाहरूको सङ्ख्या लगभग ७५ पुगेको पाइन्छ भने सरकारी मान्यता नभएका निम्न उच्च विद्यालयहरूको सङ्ख्या १० मात्र रहेको पाइन्छ ।^{६७} डुवर्समा नेपाली भाषा नै शिक्षाको माध्यम भएका उच्च तथा उच्चतर विद्यालयहरूमा शङ्कर नेपाली माध्यमिक विद्यालय, डीमा चियाकमान, वीरपाड़ा उच्चतर विद्यालय र सामसिङ उच्चतर विद्यालय उल्लेख्य छन् ।^{६८}

प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूमा नेपाली भाषाको पठन पाठनको केही व्यवस्था भए तापनि डुवर्स अञ्चलका कलेजहरूमा नेपाली भाषाको अध्ययन

-
६४. कितापसिंह राई, वीरपाड़ा हाई स्कूल, डुवर्सबाट २ फरवरी १९९५ मा प्राप्त पत्रानुसार ।
 ६५. बाख्राकोट डुवर्सबाट ब्रिनारायण प्रधानले २१ जनवरी १९९५ मा पठाएको पत्रको आधारमा ।
 ६६. कितापसिंह राईको मिति २ फरवरी १९९५ को पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।
 ६७. कितापसिंह राई, अ स्टडी अन द स्टेट अब् एडुकेशन इन डुवर्स; प्रकाशन स्वयं; १९९५; पृ० १८-२७
 ६८. ऐजन; पृ० २८

अध्यापनको सुव्यवस्था हुनसकेको पाइन्न र स्वतन्त्ररूपले अध्ययन गरेर उच्चतर माध्यमिक र स्नातक तहका परीक्षामा बस्नचाहिँ पाइन्छ ।

२. असम :

नेपालीहरू पौराणिक कालदेखि नै असमका रैथाने हुन् भन्ने विद्वान्हरूको अभिमत ६९ पाइए तापनि असमका नेपालीहरूमा नेपाली भाषामा शिक्षादान र ग्रहणको चेतनाअनुरूप कार्य कहिलेदेखि प्रारम्भ भयो कसैले कितान गरेर भन्नसकेका छैनन् । अखिल भारतीय गोर्खा लीगका कार्यकर्ताहरूको सक्रियतामा ए० ओ० सी० डिगबोइमा १९४७ मा गोर्खा एल० पी० एफ० एम० ई० स्कूल स्थापित भएपछि मात्र असममा नेपाली भाषामा पठन-पाठन शुरू भएको जानकारी पाइन्छ । ७० यसै क्रममा गौहाटीमा पनि १९४८ मा गोर्खा एल० पी० र केही वर्षपछि एम० ई० स्कूल स्थापित भएपछि नेपाली भाषा माध्यममै छैटौँ श्रेणीसम्म शिक्षा दिने कार्य प्रारम्भ भएको देखिन्छ । ७१

१९४८ मा गौहाटी विश्वविद्यालयको स्थापना भएपछि नेपाली भाषालाई कलेजहरूमा प्रमुख भारतीय भाषाका रूपमा स्वअध्ययनद्वारा परीक्षा दिन पाउने मञ्जुरी दियो । तर उच्च माध्यमिक स्तरमा भने नेपाली भाषालाई असम सरकारले शिक्षाको माध्यमका रूपमा मान्यता नदिएको हुँदा माध्यमिक तहमा पनि स्वअध्ययन गरेर परीक्षासम्म दिन सकिने अवस्थामै रहेको बुझिन्छ । ७२ १९७५ को शैक्षिक सत्रदेखि सिलिखाबारी एम० ई० स्कूल, शिलाङ खुटी एम० ई० स्कूल, शिङरी हाई स्कूल, प्रजापति हाई स्कूल, बड़सोला हाई स्कूलमा नेपाली प्रथम भाषाका रूपमा पढ्ने-पढाउने चाँजो मिलाइएको भए तापनि असम सरकारका सम्बन्धित विभागबाट अनुमति प्राप्त नहुँदा सो व्यवस्था पनि समाप्त भएको विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन् । ७३

-
६९. भीमकान्त उपाध्याय, आँखीझ्यालबाट हेर्दा; सिलगढी : नेपाली लेखक सहकारी समिति; १९९४; पृ० ५
७०. श्यामराज जैसी, असममा नेपालीहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि; डिगबोइ: बोधकुमारी स्मृति प्रकाशन; १९९०; पृ० १०८-९
७१. तारापति उपाध्यायले असमबाट ३०.३.१९९४ मा पठाएका पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।
७२. भीमकान्त उपाध्याय, सरसर्ती पढ्दा, गौहाटी: नयाँघुस्ती प्रकाशन; १९८३; पृ० २
७३. ऐजन; पृ० ३

असमका विभिन्न व्यक्तिहरूबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा असममा १९९२ सम्म नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम भएका प्राथमिक तहका स्कूलहरूको सङ्ख्या सात देखिन्छ । ती स्कूलहरू हुन् -गोर्खा एल० पी० स्कूल, गौहाटी; उत्तर बड़ागाउँ नेपाली स्कूल, गौहाटी; ए० ओ० सी० नेपाली स्कूल, डिगबोई; पूर्वाञ्चल विद्यालय, डिगबोई; नेपाली एल० पी० स्कूल, लखीपथर; इन्दिरा एल० पी० स्कूल, बड़गोलाइ; तीनसुकिया र नेपाली स्कूल, दुलियाजान ।

यसरी नै निम्न माध्यमिक तहमा नेपाली माध्यम भएका एम० ई० स्कूलहरू हुन् -गोर्खा एम० ई० स्कूल, गौहाटी; ए० ओ० सी० नेपाली एम० ई० स्कूल, डिगबोई; पूर्वाञ्चल विद्यालय, डिगबोई र बड़ागाउँ नेपाली माध्यमिक विद्यालय, देवकोटा नगर, गौहाटी । ७४

असमका कुनै पनि हाई स्कूलमा नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यमका रूपमा नहुनाका साथै कुनै हाई स्कूलमा नेपाली एक विषय एम० आइ० एल० (मडर्न इण्डियन ल्याङ्गवेज) वा भर्नाकुलर (मातृभाषा) को रूपमा पढाइने व्यवस्था नभए तापनि स्वअध्ययनद्वारा माध्यमिक परीक्षा दिनसकिन्छ । शोणितपुर र दरङ जिल्लाका तीनवटा उच्चतर माध्यमिक (अर्थात् २) कक्षाका विद्यालयहरू क्रमशः शिङरी हायर सेकेण्डरी स्कूल, प्रजापति हायर सेकेण्डरी स्कूल र दण्ड शहरीया हायर सेकेण्डरी स्कूलमा भने नेपाली एक विषय एम० आइ० एल० का रूपमा पठन-पाठन भइरहेको पाइन्छ । ७५

गौहाटी एवं डिब्रूगढ विश्वविद्यालय अधीनस्थ कलेजहरूमा स्नातक तहमा नेपाली आधुनिक भारतीय भाषाका रूपमा पठन-पाठन भए तापनि यी दुवै विश्वविद्यालयअधीन कलेजहरूमा नेपाली भाषा ऐच्छिक पत्रका रूपमा अध्ययन अध्यापनको व्यवस्था छैन ।

तेजपुर र सिलचर दुइ केन्द्रीय विश्वविद्यालय लगायत डिब्रूगढ विश्वविद्यालय र

७४. भीमकान्त उपाध्याय, सरसर्ती पढ्दा; पूर्ववत्; पृ० २

७५. डा० लक्ष्मीप्रसाद पराजुलीले दरङ, असमबाट १७.२.१९९५ मा पठाउनुभएको पत्रबाट प्राप्त जानकारी

गौहाटी विश्वविद्यालयले अहिलेसम्म नेपालीमा स्नातकोत्तर पाठ्यक्रमहरू चालू गरेका छैनन् । यस सन्दर्भमा केन्द्र र असम राज्य सरकार दुवैले असमका दोस्रो बहुसङ्ख्यक नेपाली जनसमुदायको भाषाको विकासप्रति उदार नीति नअपनाएको र उनीहरूलाई आफ्ना भाषा-साहित्यज्ञान प्राप्तिदेखि वञ्चित तुल्याएका ताथ्यिक गुनासोहरू भए तापनि असममा नेपाली भाषामा व्यापक पठन-पाठन व्यवस्था हुनुपर्छ भन्ने सार्वजनिक चेतना र जागरणको भने एक अटुट प्रचेष्टा देखिन्छ ।^{७६}

मेघालय :

यस राज्यमा नेपालीहरूको आगमनको इतिहास सन् १९१६ को सुगौली-सन्धिपछि इष्ट इण्डिया कम्पनी फौजमा भर्ना भएर आउने जवानहरूसँगै शुरू भए तापनि स्थायी बसोबासो चाहिँ उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि मात्र भएको तथ्यहरू पाइन्छन् ।^{७७} सन् १८६७ मा अम्पर मौप्रेम, शिलाङ्मा राधाकृष्ण मन्दिर स्थापित गरिएको र मन्दिरकै एक कोठालाई 'लाइब्रेरी स्कूल' भनी अनौपचारिक रूपमा नेपाली भाषामा पठन-पाठन शुरू गरिएको थाहा पाइए तापनि सो 'लाइब्रेरी स्कूल' सन् १८७६ मा 'गोर्खा पाठशाला' मा परिणत भएपछि मेघालयमा नेपाली भाषाको औपचारिक पठन-पाठन थालिएको जानकारी पाइन्छ ।^{७८} कालान्तरमा यस पाठशालाको सुसञ्चालन हुन नसक्दा भाषा साहित्यसेवी मणिसिंह गुरूडले पाठशालाको समस्त दायित्व वहन गरेर सरकारसँग लेखापढी चलाएर १९२८ मा स्कूललाई एम० ई० स्कूलको दर्जा दिलाई नेपाली भाषा माध्यमबाट शिक्षणव्यवस्था मिलाएको जानकारी पाइन्छ ।^{७९} यो पाठशाला सन् १९६५ देखि हाई स्कूल बने तापनि

-
७६. परिशिष्टमा असम राज्यका शिक्षा मंत्री र अखिल भारतीय नेपाली भाषा समिति (असम राज्य शाखा)-का प्रतिनिधिहरूबीच १२.९.९१ मा भएको सभाको विवरणी हेर्नुहोला ।
७७. प्रीतमबहादुर छेत्री, "आसामका पहाडी जिल्लामा नेपालीको प्रवेश", बी० बी० छेत्री (सम्पा०); दि गोर्खा एशोसिएसन: शिलोङ, सेन्टेनेरी १८८६-१९८६; पृ० ६
७८. पुरूषोत्तम उपाध्याय, "शिलोङ गोर्खा एशोसिएसन इन रेट्रोस्पेक्ट"; बी० बी० छेत्री (सम्पा०); दि गोर्खा एशोसिएसन: शिलोङ, सेन्टेनेरी १८८६-१९८६; पृ० ७-८
७९. (क) ध्रुवनाथ जोशी, "श्री मणिसिंह गुरूड", कृष्णप्रसाद ज्ञवाली (सम्पा०)
सुमन; १:१; १९६५; पृ० ५४
- (ख) मणिसिंह थापा, "शिलाङको एक परिचय", कमलमणि दीक्षित (सम्पा०); नेपाली; पूर्णाङ्क १९; वैशाख जेठ असार वि० सं० २०२१; पृ० ४३-४४

एम० ई० तहदेखि माथि भने नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यमरूपमा स्वीकृत छैन । शिलाङ्गमै सन् १९४६ मा एउटा अर्को गोर्खा एल० पी० स्कूल स्थापित भई नेपाली पठन-पाठनको व्यवस्था गरिएको र यो स्कूल सन् १९४९ मा एम० ई० मा र पछि सन् १९५९ देखि हाई स्कूलमा परिणत भएको पाइन्छ । यसरी नै सन् १९५७ मा मैदान लाबन स्कूल, सन् १९६० मा नेपाली कन्या एम० ई० स्कूल र सन् १९६९ मा गोर्खा पाठशालामै सञ्चालित मर्निङ्ग स्कूल, सन् १९८२ देखि मौप्रेम मडर्न हाई स्कूलको नाममा स्थापित भएको जानकारी पाइन्छ ।^{८०}

तुरामा सन् १९४६ मा स्थापित भएर १९४८ देखि मात्र कक्षा सञ्चालन भएको नेपाली माध्यमको गोर्खा एल० पी० स्कूल सन् १९५२ मा एम० ई० तहमा बढोत्तरी भएको र यस तहमा चाहिँ नेपाली एक विषय मात्र पढाउने व्यवस्था रहेको अनि रोङ्गराममा १९५८ मा गोर्खा एल० पी० स्कूल खोल्नु नेपाली भाषामा पठन-पाठन भएको पाइन्छ ।^{८१}

प्राप्त जानकारीहरू अनुसार १९९२ सम्म मेघालय राज्यमा ५ वटा प्राथमिक पाठशाला, १२ वटा एम० ई० स्कूल र ५ वटा हाई स्कूलमा नेपाली भाषाको पठन-पाठन व्यवस्था रहेको पाइन्छ । प्राथमिक तहमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भए तापनि एम० ई० र हाई स्कूल तहमा नेपाली एक विषय मात्र एम० आइ० एल० अर्थात् प्रमुख भारतीय भाषाका रूपमा अध्ययन अध्यापन हुन्छ ।^{८२} मेघालयमा नेपाली पढिने पढाइने कलेज शिलाङ्गको सेण्ट एन्थोनी कलेज र शङ्करदेव कलेज मात्र हुन् । 'नेहु' अर्थात् नर्थ इष्टर्न हिल युनिभर्सिटी अन्तर्गतका सबै कलेजमा स्नातक तहसम्म नेपाली एम० आइ० एल० विषयका रूपमा स्वीकृत छ ।

यसरी मेघालयमा नेपालीहरूको लगभग डेढ सय वर्षको बसोबासोमा पनि नेपाली भाषामा शिक्षा व्यवस्था सन्तोषप्रद हुनसकेको छैन भन्नसकिन्छ ।

-
८०. बी० बी० छेत्री (सम्पा०), दि गोर्खा एशोसिएसन् शिलोड : सेण्टेनेरी-१८८६-१९८६; पृ० १५-१६, २५
८१. पदम छेत्री, तुराका नेपालीहरू; तुरा: प्रदीप छेत्री; १९९३; पृ० ४०, ४५
८२. शिलाङ्गट गोपीनारायण प्रधान र नरबहादुर राईद्वारा २२.६.१९९६ मा प्रेषित तथ्य र आँकडाहरूका आधारमा ।

४. सिक्किम :

भारतमा विलय हुनुअघिको पुरानो सिक्किममा गुम्बाहरू नै धार्मिक एवं बौद्धिक केन्द्रहरू थिए । सिक्किममा आधुनिक शिक्षाको प्रारम्भ भने छोग्याल सिङ्क्यङ टुङ्कले त्रिश्चयन मिशनरीहरूद्वारा सञ्चालित पाठशालाहरूलाई सहायता अनुदान दिएपछि अनि उनैद्वारा सन् १९२०- मा सिक्किम शिक्षा विभाग स्थापना गरेपछि नै शुरू भएको हो भन्नसकिन्छ ।^{८३}

लगभग यसै समयदेखि सिक्किममा नेपाली भाषामा पठन-पाठनको आवश्यकताबोध गर्दै १९२१ मा रश्मीप्रसाद आलेले निजी तौरले गान्तोकमा आफ्नै डेरामा केटाकेटीहरूलाई नेपाली भाषामा पढाउन थालेको र सन् १९२२ देखि उनले नै नेपाली बोर्डिङ स्कूलमा नेपाली विषय कक्षा चालू गर्ने व्यवस्था मिलाएको थाहा पाइन्छ ।^{८४} सन् १९२५ को मार्च महीनामा भोटिया बोर्डिङ स्कूल र नेपाली बोर्डिङ स्कूललाई एकै ठाउँ मिलाएर सर टाशी नामग्याल हाई स्कूल स्थापित भएपछि निम्न माध्यमिक तहसम्म मात्र पठन-पाठनको स्वीकृति पाएको नेपाली भाषा उच्च माध्यमिक कक्षाहरूमा समेत स्वतः स्वीकृत भई शिक्षण कार्य पनि चालू भएको जानकारी पाइन्छ ।^{८५}

यसरी नेपाली भाषा शिक्षण शुरू भएको सिक्किम राज्यमा नेपालीहरू नै प्रथम बहुसङ्ख्यक भए तापनि त्यहाँ अझसम्म नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम भएको एउटै पनि विद्यालय पाइन्न । त्यहाँ उच्च माध्यमिक विद्यालयका परीक्षाहरू दिल्ली बोर्डबाट सञ्चालित हुनु नै यसको मुख्य कारण बताइएको छ ।^{८६}

-
८३. के० आर० चक्रवर्ती, “एडुकेशन: माइल्स टु गो”, एन० राम (सम्पा०); फ्रण्ट लाइन; ११: १५; न्यू देल्ही; जुलाई १६-२९; १९९४; पृ० ७५
८४. रश्मीप्रसाद आले, “सुखिममा नेपाली शिक्षाको शिलान्यास तथा प्रचार” सम्पादक मण्डली; दियालो ४:१६; दार्जिलिङ; अक्टोबर १९६३; पृ० ७०-७१
८५. रश्मीप्रसाद आले, “सुखिममा नेपाली शिक्षाको शिलान्यास तथा प्रचार”; पूर्ववत्; पृ० १
८६. रामलाल अधिकारी, “पश्चिम बङ्गाल र सिक्किमका शिक्षण संस्थाहरूमा नेपाली शिक्षण र शिक्षणमाध्यमका रूपमा यसको प्रयोग”; भीमकान्त उपाध्याय (प्र० सम्पा०), अकादमी जर्नल, १:१, उ० ब० वि० वि०; १९९५-९६; पृ १.

सिक्किम सरकारको तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त आँकडाअनुसार १९९२ सम्म सिक्किममा पूर्व प्राथमिक पाठशाला ५२८, प्राथमिक पाठशाला ४८९, निम्न माध्यमिक उच्च महाविद्यालय १२३, उच्च माध्यमिक विद्यालय ५४, उच्चतर माध्यमिक विद्यालय १४ र १ गरी कूल १२०९ शैक्षिक संस्थानहरूमा नेपाली भाषाको पठन-पाठन एक विषयको रूपमा भइरहेको जानकारी पाइन्छ भने महाविद्यालयका सबै विषयका परीक्षा उत्तरपत्रहरू चाहिँ नेपाली भाषामा लेख्न पाउने स्वीकृति र व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।^{८७}

५. नागाल्याण्ड :

नागाल्याण्डमा सन् १९३५ मा हरिप्रसाद 'गोर्खा' राईका सत्रयासमा कोहिमा, चानमारीमा एउटा सान्ध्य पाठशाला खोलिएपछि नेपाली एक विषयको पठन-पाठन शुरू भएको हो भन्ने भनाइ छ । “ यो पाठशाला दस वर्षसम्म चलेर बन्द भएपछि १९४४ मा चानमारी कोहिमामा नेपाली हिन्दी इङ्लिश स्कूल र यसैका हाराहारी मोकक्चुङ्मा फाल्तु बस्ती नेपाली स्कूल स्थापित भई नेपाली भाषा शिक्षणको काम गरेको जानकारी पाइन्छ । तर निजी तौरमा सञ्चालित यी दुवै स्कूल आर्थिक सङ्कटले केही समयपछि नै बन्द भए ।^{८८}

सन् १९६८ मा कोहिमामा नै कोहिमा नेपाली प्राथमिक पाठशाला (पछि नाम परिवर्तन गरी 'शारदा विद्यालय') र सन् १९७५ मा नेपाली नौतून बस्ती स्कूल, डिमापुर जस्ता एकाध पाठशालाहरू खोलेर नेपाली भाषामाध्यममा शिक्षा दिने प्रयास गरिए तापनि त्यहाँका राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक स्थिति जस्ता विभिन्न कारणहरूले नेपाली भाषा-शिक्षणका पाठशालाहरू स्थायी हुन नसकेको नेपाली भाषामाध्यमद्वारा शिक्षा दिइने व्यवस्थालाई हटाएर अन्य भाषामाध्यम अपनाउनुपरेको जानकारी पाइन्छ ।^{९०}

८७. ऐजन, ऐजन; पृ० १.

८८. हरिप्रसाद 'गोर्खा' राईले कोहिमा, नागाल्याण्डबाट पठाइएको १.६.१९९४ को पत्रको आधारमा ।

८९. नागाल्याण्डबाट जयप्रकाश लामाले १५ जून १९९४ र २१ जून १९९४ मा पठाएका पत्रहरूबाट प्राप्त जानकारी ।

९०. हरिप्रसाद 'गोर्खा' राई र जयप्रकाश लामाले कोहिमा, नागाल्याण्डबाट पूर्वोक्त मितिहरूमा पठाएका पत्रहरूबाट प्राप्त जानकारी ।

यसरी नै सरकारी मान्यता नभए तापनि १९७६ देखि फाल्गु लाइन, मोककचुङ्मा तुलसी तामडको सद्चेष्टाले गोर्खा मडर्न इङ्लिश स्कूल स्थापित भएपछि नेपाली एक विषयको पठन पाठन चालू रहेको थाहा पाइएको छ ।^{९१}

नागाल्याण्डमा प्राथमिक, माध्यमिक र उच्चतर माध्यमिक तहसम्म नेपाली भाषा शिक्षणमा सरकारी स्वीकृति नभए तापनि नागाल्याण्ड युनिभर्सिटी अन्तर्गतका कलेजहरूमा स्वअध्ययनद्वारा आधुनिक भारतीय भाषाका रूपमा नेपाली एक विषयमा बी० ए० परीक्षा दिन पाइने प्रावधान छ ।^{९२}

६. मिजोराम :

अङ्ग्रेज मिशनरीहरूले उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि नै मिजोराममा धर्मप्रचारका सँगसँगै स्कूलहरू खोलेर शिक्षाप्रचारको काम प्रारम्भ गरेपछि पारसमणि प्रधानद्वारालिखित अनि म्याकमिलन कम्पनीद्वारा प्रकाशित नेपाली साउँ अक्षर (सन् १९२२) र नेपाली साहित्य (पहिलो -दोस्रो भाग, सन् १९२३, तेस्रो भाग, सन् १९२४ र चौथो भाग, सन् १९२५) उपलब्ध भएपछि आइजोलस्थित एउटा अङ्ग्रेजी स्कूलमा सन् १९२७ देखि नेपाली पनि एक विषयका रूपमा पढाउने व्यवस्था गरिएको थियो । सन् १९४५-मा आइजोलवासी नेपालीहरूले मिशनरीहरूका सहयोगमा खटला भन्ने ठाउँमा गोर्खा प्राइमरी स्कूल खोली शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा बनाए । सन् १९४८ मा यो स्कूल हाई स्कूलमा बढोत्तरी भए तापनि नेपाली शिक्षाको माध्यम भने प्राथमिक तहमै सीमित रह्यो ।

भारत स्वाधीनतापछि अन्य स्कूलहरू जस्तै गोर्खा हाई स्कूल पनि मिजो जिल्ला परिषद्को अधीनस्थ भए तापनि सन् १९७२ मा मिजोरामले केन्द्रशासित प्रदेशको दर्जा पाएपछि त्यसै वर्षको नोभेम्बर महीनामा मिजोरामका अरु जम्मै स्कूलहरूसँगै गोर्खा हाई स्कूलले पनि सरकारी मान्यता पायो ।^{९३}

९१. पूर्ववत् ।

९२. ऐजन ।

९३. निर्मलकुमार पुन, प्रधानाध्यापक गोर्खा हाई स्कूल, खटला, मिजोरामले २५.५.१९९४ मा प्रेषण गरेका पत्रका आधारमा ।

मिजोराममा १९९२ सम्म (१) गोर्खा प्राइमरी स्कूल, खटला, (२) गैरीगाउँ नेपाली प्राइमरी स्कूल, दिनथार दुइ, (३) श्रीमाण्डिला नेपाली प्राइमरी स्कूल, जौलाड, (४) तान्श्रिल नेपाली प्राइमरी स्कूल, तान्श्रिल, (५) खकडिया नेपाली प्राइमरी स्कूल, राङ्गामुआल, (६) नेपाली प्राइमरी स्कूल, दुर्लाङ्ग, (७) नेपाली प्राइमरी स्कूल न० ७, कोलासिब र (८) नेपाली प्राइमरी स्कूल, बोङ्कोन गरी जम्मा आठवटा प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषामाध्यम रहेको जानकारी प्राप्त छ ।^{९४}

यसै गरी नेपाली भाषा माध्यम भएका मिडल स्कूलहरूमा सरकारी नेपाली मिडल स्कूल, खटला, बी० बी० नेपाली मिडल स्कूल, बोङ्कोन र गोर्खा मिडल स्कूल, कोलासिब उल्लेख्य छन् ।

यसबाहेक मिजोरामका तीनवटा हाई स्कूलमा नेपाली भर्नाकुलरका रूपमा पठन-पाठनको व्यवस्था रहेको अनि अन्य हाई स्कूलका विद्यार्थीहरूले पनि स्वअध्ययनद्वारा नेपाली भर्नाकुलर विषय लिनपाउने तथा बाह्रौँ श्रेणी र कलेज स्तरमा पनि विद्यार्थीहरूले स्वेच्छा र स्वअध्ययनद्वारा नेपाली वैकल्पिक र एम० आइ० एल० विषयका रूपमा परीक्षा दिन पाउने व्यवस्था रहेको जानकारी पाइएको छ ।^{९५}

७. मणिपुर :

यस राज्यमा नेपालीहरूको आगमनबारे यथातथ्य थाहा नपाइए तापनि १८६० कै छेउछाउदेखि पाङ्गैमा नेपाली गाउँ बसेको र सेनाका नेपालीहरू सेवा निवृत्तिपछि यहाँ बस्नथालेपछि मणिपुरमा नेपालीहरूको सङ्ख्या वृद्धि हुँदै जाँदा सन् १९३५ मा चौथो आसाम राइफल्स पल्टनका सिपाहीहरूका छोराछोरीहरूका निम्ति नेपाली भाषा माध्यमको प्राइमरी पाठशाला स्थापित भएर नेपाली भाषामा पठन-पाठन शुरू भएको जानकारी पाइन्छ ।^{९६}

९४. निर्मलकुमार पुनकै पूर्वोक्त मितिका पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।

९५. ऐजन ।

९६. मणिपुरबाट श्रीमती आशारानी राईले २४.२.९५ मा पठाएका पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।

तर मणिपुरका अरू कुनै प्राथमिक पाठशालामा नेपालीको पठन-पाठन भएको थाहा लाग्न सकेको छैन ।

१९७३ मा मणिपुर बोर्ड अब् सेकण्डरी एडुकेशनले हिन्दी उच्चतर माध्यमिक विद्यालय, काङ्लातोम्बी, गोर्खा हाई स्कूल, कालापाहाङ र चौथो आसाम राइफल्स हाई स्कूल, इम्फालले शिक्षकहरू बिनै स्वतन्त्र तौरमा नेपाली एक विषय अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीहरूका लागि कक्षा नौ देखि व्यवस्था मिलाइदिएपछि सन् १९७५ मा कतिपय विद्यार्थी नेपाली एक विषय लिएर म्याट्रिक परीक्षा दिई उत्तीर्ण भएका थिए ।^{९५} सन् १९७७ देखि काङ्लातोम्बी हिन्दी हायर सेकण्डरी स्कूल, कालापाहाङ गोर्खा पाठशाला, इन्दिरा जे० बी० स्कूल, इराड र सेराउ हाई स्कूलमा छैटौँ श्रेणीदेखि नै नेपाली एक विषय स्वअध्ययन गर्न पाइने शिक्षा पर्षद्को अनुमति भए तापनि शिक्षकका अभावमा नेपाली भाषाको माध्यमिक तहको शिक्षा सन्तोषजनक हुन नसकेको बुझिन्छ ।^{९६}

१९७९ देखि धनमञ्जरी कलेज अब् आर्टस् एण्ड कमर्स, इम्फाल र धनप्रिया उमेन्स कलेज, इम्फालमा एक एक जना नेपाली प्राध्यापक नियुक्तगरी स्नातक तहको नेपाली भाषा एक विषय अध्ययन अध्यापन शुरू भए तापनि मणिपुरमा नेपाली जनसङ्ख्याकै अनुपातमा विद्यार्थी सङ्ख्या भने अत्यन्त कम्ति रहेको जानकारी पाइन्छ ।^{९७}

८. उत्तरप्रदेश :

आधिकारिक तथा विश्वविद्यालयीय स्तरबाट सरकारी तौरमा नेपाली भाषालाई म्याट्रिक परीक्षाका निम्ति उत्तर प्रदेशको प्रयाग विश्वविद्यालयले १९०९ मा स्वीकृति दिएको जानकारी^{९८} पाइए तापनि देहरादूनमा गोर्खा फौजका नानीहरूका लागि छाउनीभिन्न स्थापित

९५. मणिपुरबाटै खेमानन्द मिश्रले २४.७.१९९४ मा पठाएका पत्रका आधारमा ।

९६. खेमानन्द मिश्रले मणिपुरबाट पूर्वोक्त मितिमा पठाएका पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।

९७. ऐजन ।

९८. शैलेन्दुप्रकाश नेपाल, “माधवी” पत्रिकाको सम्पादन एवं प्रकाशन”; पूर्ववत्; पृ० ४९-५० ।

‘गोर्खा स्कूल’ बाट नेपाली भाषामा पठन-पाठन शुरू भएको मानिन्छ ।^{९९} त्यसपछि उत्तर प्रदेशमा नेपाली भाषाको अध्ययन-अध्यापन काशी हिन्दु विश्वविद्यालयले सन् १९३० मा म्यट्रिक र आइ० ए० का परीक्षाका लागि सरकारी विज्ञप्ति प्रकाशित गरे तापनि सन् १९४२ देखि मात्र आइ० ए० कक्षाको अध्ययन-अध्यापन थालिएको जानकारी पाइन्छ । यसरी नै काशी हिन्दु विश्वविद्यालयद्वारा बी० ए० परीक्षाका लागि नेपाली भाषालाई सन् १९३८ मा स्वीकृति प्रदान गरिए तापनि सन् १९७२ देखि मात्र अध्ययन-अध्यापन चालू भएको बुझिन्छ ।^{१००}

उत्तर प्रदेशको शिक्षा परिषद्को पाठ्यक्रममा नेपाली भाषामा बाह्रौँ कक्षासम्म परीक्षा दिनपाउने व्यवस्था सन् १९५६ देखि नै रहेको देखिए तापनि देहरादूनको गोर्खा इण्टर कलेजमा १९६० सम्म मात्र नेपाली भाषा माध्यममा पठन-पाठन हुनसकेको र त्यसपछि त्यो व्यवस्था स्वतः मासिँदै गएको देखिन्छ ।^{१०१}

काशी हिन्दु विश्वविद्यालयमा चाहिँ सन् १९८१-८२ को शिक्षा सत्रदेखि स्नातकोत्तर पाठ्यक्रम स्वीकृत भई अध्ययन-अध्यापन हुँदै आएको पाइन्छ । अहिले त्यहाँ विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति पनि नेपाली भाषामा शोधप्रबन्धहरू लेखिँदैछन् ।^{१०२}

९. हिमाचल प्रदेश :

हिमाचल प्रदेशको भागसूमा सन् १९१६ मा गोरखा एशोसिएसन् नामक सामाजिक संस्थाले नेपाली भाषा संरक्षणको दिशामा केही काम गरिएको एवं बहादुरसिंह बरालले बरालको आँसु (गीत गजल सङ्ग्रह, १९३२) प्रकाशमा ल्याएर अनि माष्टर मित्रसेन थापाले

-
९९. पहलसिंह छेत्री, मूल सचिव, अखिल भारतीय नेपाली भाषा समिति, देहरादूनका २५.५.१९९४ र ९.७.९४ का पत्रहरूबाट प्राप्त जानकारी ।
१००. डा० घनश्याम नेपाल, नेपाली विभागाध्यक्ष, काशी हिन्दु विश्वविद्यालय, बनारससँग २५ फरवरी १९९४ मा भएको भेटवार्ताको आधारमा ।
१०१. पहलसिंह छेत्री, पूर्ववत् ।
१०२. डिल्लीराम तिमसिना (सम्पा०), वाणी साधना; २:३; वाराणसी; वि० सं० २०४०; पृ० सम्पादकीय (दुइ)
-

सन् १९३३ देखि नै नेपाली लोकलयप्रधानं झ्याउरे छन्दमा समाज सुधारमूलक तथा जातीय जागरण भावप्रधान गीत, गजल, नाटकहरू लेखेर, रेकर्डिङ गरेर, गाउँदै सुनाएर एवं मञ्चनादि गरेर नेपाली समाजमा नयाँ युगचेतना ल्याउने प्रयास गरेको भए तापनि नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठनचाहिँ त्यति सुव्यवस्थित ढङ्गले हुनसकेको देखिँदैन। सन् १९६४ देखि भाग्सूमा दुइटा हायर सेकेण्डरी स्कूलमा नेपाली भाषालाई अतिरिक्त र ऐच्छिक विषयका रूपमा अनि अरू तीनवटा हाई स्कूलहरूमा सन् १९८६ देखि नेपाली एक भाषाको पठन-पाठन शुरू भएको जानकारी पाइन्छ।^{१०३}

१०. अन्य राज्य

माथि चर्चा गरिएका अतिरिक्त बिहार राज्यको पटना विश्वविद्यालयमा सन् १९३५ तिरै अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय र रूद्रराज पाण्डेका उद्योगमा नेपाली भाषालाई म्याट्रिकदेखि बी० ए० तहसम्म एक विषय परीक्षाका लागि स्वीकृति मिलेको^{१०४} र पटना, मगध र राँची विश्वविद्यालयहरूबाट वाह्य परीक्षार्थीका रूपमा नेपाली भाषामा स्नातकोत्तर परीक्षा दिन पाइने व्यवस्था रहेको जानकारी पाइन्छ।^{१०५}

निष्कर्ष :

उपर्युक्त चर्चाबाट प्राप्त निष्कर्षलाई यहाँ निम्नलिखित तरीकाले बुँदागतरूपमा राख्न सकिन्छ :

- (१) भारतका नौ राज्यहरूमा सामान्य तहमा नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठनको व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

१०३. मगन 'पथिक', "भाषा आन्दोलन र भाग्सू"; वीरभद्र कार्कीढोली (सम्पा०); प्रक्रिया; ७:११, पश्चिम सिक्किम; १९९३; पृ० १५

१०४. (क) पारसमणि प्रधान, टिपन-टपन; पूर्ववत्; पृ० १५०
(ख) उत्तम कुँवर, स्रष्टा र साहित्य; काठमाडौँ: रूपायन प्रेस, वि० सं० २०

१०५. डिल्लीराम तिमसिना (सम्पा०), वाणी साधना; पूर्ववत्; पृ० ५

- (२) उपर्युक्त नौ राज्यहरूमध्ये पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली भाषा-साहित्यको अध्ययन-अध्यापनको साथै भाषा साहित्यको शिक्षणमाध्यम पनि नेपाली रहेको देखिन्छ र अरू राज्यको तुलनामा यहाँ शिक्षा माध्यम बढी रहेको पाइन्छ ।
- (३) दार्जिलिङ नेपाली भाषाशिक्षा माध्यम मात्र नरहेर राज्यको दोस्रो सरकारी भाषा नै रहेको छ र यसैले गर्दा पनि दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठन अरू राज्यहरूको तुलनामा सुदृढ र सुव्यवस्थित रहेको पाइन्छ ।
- (४) असम, मेघालयतिर नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठनको जे जस्तो व्यवस्था हुनुपर्ने हो त्यति हुन नसकेकोमा त्यहाँका राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक वाध्यता वा कारण नै मुख्य देखिन्छ ।
- (५) नागाल्याण्ड र देहरादूनतिर नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठनको क्रम रुक्दै र पुनर्जागृत हुँदै परम्परालाई अक्षुण्ण राख्नु पनि त्यहाँका केही वाध्यता र विवशता नै हुन् भन्नसकिन्छ ।
- (६) पश्चिम बङ्गालको डुवर्स, उत्तर प्रदेशको देहरादून, हिमाचल-प्रदेशको भागसू, मणिपुर, मिजोराम र मेघालयमा नेपाली भाषा-साहित्यको पठन-पाठनको सामान्य व्यवस्था रहेको छ तापनि त्यो त्यति दह्रो र सुव्यवस्थित रहेको बोध हुँदैन ।

समग्रमा हेर्दा भारतमा नेपाली भाषा साहित्यको पठन-पाठनको व्यवस्था समानुपातिक छैन साथै स्थान विशेषका कारणहरूले गर्दा प्राथमिक र उच्चतर तहमा पठन-पाठन व्यवस्था व्यापक र दह्रो भए तापनि माध्यमिक स्तरमा चाहिँ त्यति व्यापक र दह्रो देखिन्न ।

४:३ नेपाली भाषाको पठन-पाठनका निम्ति पारसमणि प्रधानले गरेका कार्यहरू :

पारसमणि प्रधानले तत्कालीन शिक्षा व्यवस्थाअनुसार १९१७ मा म्यट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरूञ्जेल विद्यालयमा नेपाली भाषा पढ्न नपाएको कुरा आफैले लेखेका छन्।^{१०६} उनमा विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा पनि अरू भाषाहरू सरह पढाइनुपर्छ र यसका लागि केही न केही गर्नेपर्छ भन्ने विचार तथा भावना भने तीव्र थियो। फलस्वरूप दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलको विद्यार्थीकालदेखि नै उनले आफ्नो भावना एवं विचारलाई कार्यरूपमा परिणत गर्ने प्रचेष्टा जारी राखेको थाहा लाग्दछ। उनले आफ्नो विद्यार्थीकालका स्थितिहरू स्मरण गर्दै लेखेका छन् — “स्कूलमा सँगै पढ्ने साथीहरूले बङ्गला, हिन्दी, उर्दू र टिबेटन आदि भाषामा जाँच दिएको देख्दा तर नेपालीहरूले भने आफ्नो नेपाली भाषामा जाँच दिन नपाइने र अर्काका भाषामा जाँच दिनुपर्दा मन अमिलो भइरहन्थ्यो।”^{१०७} यसरी आफ्नो मातृभाषामा पढ्न लेख्न नपाई खिन्न रहेका पारसमणि प्रधानको स्कूलमै विद्यार्थीहरूद्वारा सञ्चालित ‘हिन्दी साहित्य समाज’ नामक पुस्तकालयमा नेपाली भाषाका पुस्तकहरू पनि राख्नुपर्दछ भन्ने प्रस्तावलाई नामञ्जुर गरिदिँदा उनले ठूलो आपमान अनुभव गरेका थिए अनि “गोर्खा साहित्य समाज’ खोलेका थिए।^{१०८} यसै कार्यलाई उनले नेपाली भाषाको पठन-पाठनको व्यवस्थाका लागि उठाएको पहिलो पाइलो मान्नसकिन्छ।

पारसमणि प्रधानले कलकत्ता विश्वविद्यालयको उप-कुलपति डाक्टर सर्वाधिकारी-हाई स्कूल परिदर्शन गर्न आएका बेला ‘नेपाली छात्रहरूलाई पनि अन्य भाषा पढ्ने छात्रहरूले झैं नेपाली भाषामा पढ्न र परीक्षा दिन अनुमति दिइयोस्’ भन्ने एउटा बिन्तीपत्र लेखेर टर्नग्राए।^{१०९} यो उनले नेपाली भाषाको पठन-पाठनको व्यवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीकालमै उठाएको अर्को सशक्त कदम हो।

-
१०६. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१); पूर्ववत्; पृ० १४.
 १०७. ऐजन; पृ० १५
 १०८. ऐजन; पृ० २०
 १०९. पूर्ववत्; पृ० १७

गोर्खाली पत्रिकामा (१९१६-१७) नेपाली भाषालाई विद्यालयहरूमा पढाउन कलकत्ता विश्वविद्यालयका अधिकारीवर्गसमक्ष जोड लगाउने लेखादि लेखी प्रकाशित गर्ने र विभिन्न व्यक्तिहरूसँग लेखापढी गरी उनीहरूलाई नेपाली भाषाको शिक्षणका निम्ति आफ्ना योग्यतानुसार सहायता पुऱ्याउन अग्रसर गराउने पनि पारसमणि प्रधान नै हुन्।^{११०} उनले १९१८ मा खर्साडबाट चन्द्रिका पत्रिका सम्पादन गर्नथालेपछि नेपाली भाषा विद्यालयहरूमा पढाइनुपर्छ भन्ने मागलाई जारी राखे । २४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई स्वभाषाका रूपमा म्याट्रिकदेखि बी० ए० सम्मका परीक्षाका निम्ति स्वीकृति दियो । फलतः कालिम्पोड एस० यू० एम० आई० मा १९१९ को फरवरीदेखि नेपाली भाषा पढाउने व्यवस्था हुँदा पारसमणि स्वयं त्यहाँका नेपाली शिक्षक भए ।^{१११} तर दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलमा नेपाली भाषा पढाउने व्यवस्था नमिलाउँदा उनले चन्द्रिका मार्फत् दार्जिलिङ हाई स्कूलका प्रधानाध्यापकका नाममा एउटा खुला पत्र लेखे ।^{११२} परिणामस्वरूप १९२१ देखि दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलमा पनि नेपाली भाषाको पठन-पाठन प्रारम्भ भयो । पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाको पठन-पाठनको व्यवस्थाका निम्ति गरेका यी दुइ कार्य (१) नेपाली भाषा शिक्षक र (२) दार्जिलिङ हाई स्कूलमा नेपाली भाषाशिक्षणको सुरुआत महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

भाषाशिक्षणमा व्याकरणको ठूलो भूमिका रहने यथार्थबोध गरी पारसमणि प्रधानले १९२० मा नेपाली व्याकरण प्रकाशित गरे अनि कालिम्पोड एस० यू० एम० आई०का प्रधानाध्यापक पाद्री सदरल्याण्डका सहयोगद्वारा मिशनका सम्पूर्ण पाठशालाहरूमा चलाउने व्यवस्था मिलाए । उनले पाद्री सदरल्याण्ड मार्फत् खर्साड गर्ल्स मिशनका मिस एम० बी० गार्डनरलाई संयोजिका बनाई एउटा पाठ्यपुस्तक समिति गठन गराएका थिए । त्यसै समितिले पारसमणि प्रधानको नेपाली पहिलो किताप (१९२१) प्रकाशित गरी मिशनका पाठशालाहरूमा चलाउन थालेको थाहा पाइन्छ ।^{११३} यसरी नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तक छपाउने र शिक्षणका लागि स्वीकृत गराउने अभिप्रायले उनले मिशनरीहरूलाई खुशी पार्न नेपाली पहिलो कितापमा

-
११०. ऐजन, ऐजन; पृ० ४२
 १११. ऐजन; पृ० ५०
 ११२. ऐजन, चन्द्रिका; २:२, खर्साड १९१९; पृ० ५१-५४
 ११३. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१); पूर्ववत्; पृ० ११२

बाइबलका एकाध पाठांश पनि हालेका थिए । यसका निम्ति उनलाई “हिन्दु भएर ब्रिस्तान धर्म सम्बन्धी पाठ पहिलो पुस्तकमा लेख्ने नकच्चरो!” भन्ने आरोप पनि लागेको थियो । यसो हुँदा उनले त्यस्ता आरोपबाट मुक्त हुन नेपाली साउँ अक्षर (१९२२) तयार पारी प्रकाशित गरे ।^{११४}

त्यसपछि उनले १९२३ मा नेपाली साहित्य पहिलो र दोस्रो भाग अनि १९२४ मा त्यसैको तेस्रो र चौथो भाग छपाए । यी पुस्तकहरूलाई मिशनका पाठशालाहरूमा झैं सरकारी पाठशालाहरूमा पनि चलाउने कुरा गर्दा नेपाली भाषालाई हेयाउने शिक्षाविभागसम्बन्धित अधिकारीहरू उनको हाँसो उड़ाउँथे । यतिअघि पारसमणि प्रधानले दार्जिलिङ जिल्लाका पाठशालाहरूको उप-निरीक्षकको पदभार सम्हालेको तीन वर्ष भइसकेको थियो अनि सरकारबाट अनुमति नलिइकनै कतिपय सरकारी पाठशालाहरूमा नेपाली साउँ अक्षर र नेपाली साहित्य चलाउन थालेका थिए । यस्तो अनाधिकृत कार्यका लागि उनलाई दोषी ठहराइएको थियो । पारसमणि प्रधानले आफ्नो स्पष्टीकरणमा लेखेका थिए “.....नेपाली भाषामा निकै नै उपयुक्त पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित हुनसकेको छ औ यी पुस्तकहरू बङ्गाल प्रान्तका शिक्षाअधिकारीबाट नेपाली भाषा पढाइने दार्जिलिङ जिल्लाका स्कूलहरूका निम्ति अनुमोदित छन् । कुरा यति हो, शिक्षा विभागबाट औपचारिकरूपले स्वीकृति प्राप्त भएको छैन । हाम्रा साना साना केटाकेटीहरूलाई आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा नदिएर उनीहरूले नबुझ्ने हिन्दी भाषामा शिक्षा दिनु त्यसमाथि पनि हिन्दी भाषा जान्दै नजान्ने गुरुहरूबाट यस्तो शिक्षा दिने काम एक प्रकारको क्रूरता हो ।”^{११५}

पारसमणि प्रधानले स्कूलहरू परिदर्शन गर्न जाँदा नेपाली छात्रहरूले हिन्दी भाषामा पढ्नुपर्ने तथा पढाइने पाठहरू अर्थै नबुझिकन घोकन वाध्य भएको देखेका थिए ।^{११६} यसर्थ, नेपाली भाषालाई प्राथमिक तहका सबै विषयको शिक्षण माध्यम बनाउने उनको माग युक्ति सङ्गत एवं न्यायोचित बुझेर नै तत्कालीन राजशाही शिक्षा विभागका अधिकारी मतबूल अहमद खाँ चौधरीले २९ दिसम्बर १९२५ मा दार्जिलिङ हाई स्कूलका प्राथमिक कक्षाहरूमा १९२६

११४. ऐजन; पृ० १०४

११५. ऐजन; पृ० १२५

११६. पूर्ववत्; पृ० ९५

को सत्रदेखि नेपाली भाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिनु भन्ने आदेश दिए ।^{११७} उता दार्जिलिङ जिल्ला पाठशालाका निरीक्षक प्रियनाथ होरले जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई ५ जनवरी १९२६ मा लेखेको पत्रमा नेपाली भाषालाई निम्न प्राथमिक कक्षाहरूमा माध्यमका रूपमा लिइने कुरालाई कार्यान्वित गर्न अष्टचारो पर्नेछ भनी जनाएका भए तापनि पूर्वी हिमालय मिशन परिषद्को १९२६ को २८ र २९ फरवरीका सभाहरूले भने प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषा नै शिक्षाको माध्यम हुनुपर्छ भन्ने प्रस्ताव पारित गरे ।^{११८} त्यस प्रस्तावका विरुद्धमा हिन्दी नै शिक्षाको माध्यम हुनुपर्छ भन्ने पाद्री ओगले दार्जिलिङ जिल्लाका शिक्षा अधिकारीलाई नेपाली भाषाको विरोध गर्दै लेखेको पत्रमा “अहिले नेपाली भाषाका पक्षमा जुन आवाज उठाइएको छ त्यसबाट कसै कसैले आर्थिक लाभ गर्नसक्छन् ।” भनेर नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू लेख्ने पारसमणि प्रधानलाई छड्केसमेत हानिएको थियो ।^{११९} तर उनले मिशनकै अरू अधिकारीलाई ढाल बनाई नेपाली भाषालाई प्राथमिक तहमा शिक्षाको माध्यम बनाउने मागलाई जारी राखे । फलतः नेपाली भाषालाई प्राथमिक तहमा शिक्षाको माध्यम बनाइनुपर्छ भन्ने विषयले निकै ठूलो मुद्दाको रूप लियो । यो मुद्दालाई सुन्झाउन बङ्गालका गवर्नरले १२ अप्रेल १९२७ मा एउटा १३ सदस्यीय समिति गठन गरे ।^{१२०} यसै समितिको प्रतिवेदनको आधारमा बङ्गाल सरकारले फेरि ३ अक्टोबर १९२९ मा पाँच सदस्यीय नेपाली भाषाको पाठ्यपुस्तकहरूको जाँचबुझ समिति गठन गर्‍यो ।^{१२१} यो समितिले १३.१०.१९३० मा दार्जिलिङ जिल्लाका प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषा तुरन्त शिक्षाको माध्यम गराइयोस् अनि पारसमणि प्रधानले लेखेका नेपाली साउँ अक्षर, नेपाली साहित्य (भाग १-४), भारतवर्षको इतिहास (भाग-१), नेपाली प्राथमिक भूगोल, नेपाली साहित्य कथामाला र हस्तलेख (भाग १-२) लगायत १७ वटा पाठ्यपुस्तक निर्दिष्ट गरियोस् भनी सिफारिश गर्‍यो ।^{१२२} फलस्वरूप १९३५ मा बङ्गाल सरकारले दार्जिलिङ जिल्लाको पर्वतीय खण्डका प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यमका रूपमा स्वीकृत भएको घोषणा

११७. ऐजन, पृ० १२८

११८. ऐजन, पृ० १३०

११९. ऐजन, पृ० १४५

१२०. ऐजन, ऐजन; पृ० १५५

१२१. शिव प्रधान (सम्पा०), डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन-ग्रन्थ परिशिष्टाङ्क; सिक्किम: गान्तोक प्रकाशन; १९८५; पृ० १११-१२

१२२. शिव प्रधान (सम्पा०), डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ परिशिष्टाङ्क; पूर्ववत्; पृ० १२८-२९

गन्थो । ^{१२३} यस कार्यका लागि दार्जिलिङका धेरै बुद्धिजीवीवर्गको जोड रहेको भए तापनि मुख्य भूमिकाचाहिँ पारसमणि प्रधानकै थियो भन्नालाई उनले इन्स्पेक्टर अब् स्कूलस्को जाँच पडतालमा अपराधीले झैं उभिनुपरेको र प्रश्नहरूको उत्तर दिनुपरेको घटना वर्णनलाई प्रमाणस्वरूप लिनसकिन्छ । ^{१२४}

सरकारद्वारा जारी गरिएको ४ जनवरी १९३५ कै विज्ञप्तिमा पाँचौँ र छैटौँ श्रेणीका निम्ति पनि नेपाली माध्यममा शिक्षा दिइने आश्वासन दिइएको हुँदा पारसमणि प्रधान आफैले नेपाली भाषा साहित्यका पाठ्यपुस्तकहरू अङ्ग्रेजी, हिन्दी र बङ्गला भाषाबाट लेखक प्रकाशकहरूको अनुमति लिएर अनुवाद गरे । यसरी विद्यार्थीहरूलाई खाँचो पर्ने पाठ्यपुस्तकहरू लेखिसकिएका भए तापनि सरकारबाट आदेश प्राप्त गर्नुपर्ने हुँदा उनले शिक्षा विभागका अधिकारीहरूलाई पूर्वाश्वासनको सन्दर्भ स्मरण गराउँदै १९३८ मा मिडल कक्षाहरूमा पनि नेपाली भाषा माध्यम होस् भनी पत्र पठाए । फलस्वरूप १९३९ देखि दार्जिलिङ जिल्लाका हाई स्कूलहरूको मिडल स्तरसम्म नेपाली भाषामाध्यममा शिक्षा दिने काम चालू भयो । ^{१२५}

मिडल कक्षासम्म नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम हुँदैमा पारसमणि प्रधान सन्तुष्ट भएनन् । उनले नेपाली भाषालाई प्रवेशिका परीक्षा तहसम्म शिक्षाको माध्यम बनाउने बाचा बाँधे । ^{१२६} सोही बाचा पूरा गर्नालाई उनले प्रथमतः नेपाली भाषालाई प्रवेशिका परीक्षासम्म प्रमुख भाषा स्वीकृत गराउनाका लागि २७ नोभेम्बर १९३९ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयका उप-कूलपतिका नाममा एउटा निवेदन पत्र जिल्लाका प्रमुख साहित्यिक, राजनीतिक र सामाजिक संस्थाका मुख्य पदाधिकारीहरूको सामूहिक हस्ताक्षर गराई पठाए । ^{१२७} यस काममा उनी कलकत्ता विश्वविद्यालयका रेजिष्ट्रारबाट अपमानित हुनुपरे तापनि भाषाविद् सुनीतिकुमार च्याटर्जीबाट उचित सुझाउ र आश्वासन पाएपछि स्टुडेण्टस् स्ट्याडर्ड डिक्शनरी

-
१२३. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० १९८
 १२४. पारसमणि प्रधान, रोचक संस्मरण (दो० सं०); पूर्ववत्; पृ० २००-३
 १२५. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० २०३.
 १२६. अर्घेले कार्की, “बाछा उक्कयो कि कसो?”, रूपनारायण सिंह (सम्पा०);
 खोजी; १:१०; दार्जिलिङ जून १९४१; पृ० ८
 १२७. नगेन्द्रमणि प्रधान, पूर्ववत्; पृ० २३०-३१.

(इङ्ग्लिश-नेपाली) (१९४९) र 'भारती' (१९४९) पत्रिका प्रकाशित गरे।^{१२८} यसै बीच पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषालाई प्रवेशिका परीक्षासम्म सम्पूर्ण विषयका लागि शिक्षामाध्यम स्वीकृत गराउन धेरै तहका व्यक्तिहरूसँग पत्राचार गरी समर्थन बटुलेको पनि जानकारी पाइन्छ।^{१२९} पारसमणि प्रधानले गरेका यी र यस्तै प्रयत्नको फलस्वरूप जून १९४८ मा पश्चिम बङ्गालका डी० पी० आई०का अध्यक्षतमा दार्जिलिङमा बसेको सभाले पनि "नेपाली भाषाका माध्यमबाटै हाई स्कूल स्तरसम्म शिक्षा दिइयोस्" भन्ने प्रस्ताव ग्रहण गर्‍यो।^{१३०} २ जुलाई १९४९ मा पश्चिम बङ्गाल सरकारका शिक्षा विभागका सचिवले प्रेसीडेन्सी विभागका कमिश्नरलाई "दार्जिलिङ जिल्लाको नेपाली भाषाभाषी बहुल क्षेत्रहरूमा सबै प्राथमिक, मिडल र हाई स्कूलहरूमा शिक्षाको माध्यम नेपाली हुनेछ। यो निर्णयको कार्यान्वयन आउँदो स्कूल सत्रदेखि गर्ने अनुरोध गरिन्छ" भनी पत्र लेखे।^{१३१} यस्तो आदेश पत्र आएपछि दार्जिलिङको 'शिक्षा प्रचारिणी समिति' ले पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशन कार्यका निम्ति केही जागरूकता देखाए पनि कतिपय कारणवश समिति निष्क्रिय भयो। अन्तमा पारसमणि प्रधानले निजी तौरमा लेखेका केही पाठ्यपुस्तक कलकत्ता विश्वविद्यालयका अधिकृतहरूसमक्ष प्रस्तुत गरेपछि २० अप्रेल १९५३ को कलकत्ता गजेटमा प्रवेशिका परीक्षाका निम्ति नेपाली भाषा स्वीकृत भएको अधिसूचना प्रकाशित भयो।^{१३२}

नेपाली भाषाले प्रवेशिका परीक्षासम्मका निम्ति सरकारद्वारा स्वीकृति पाएपछि स्कूलहरूमा नेपाली भाषामाध्यमबाट पठन-पाठन चालू गराउने काममा भने पारसमणि प्रधानले निकै सङ्घर्ष गर्नुपरेको बुझिन्छ।^{१३३} उनलाई सेण्ट रोवर्ट्स हाई स्कूल, दार्जिलिङका हेडमास्टर पाद्री पेण्डरगाष्टले नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम हुनुपर्छ भन्दै अभिभावकहरूलाई

१२८. पारसमणि प्रधान, टिपन-टापन; पूर्ववत्; पृ० २७७

१२९. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणि को जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० २४०-५१

१३०. ऐजन, पृ० २५६

१३१. ऐजन, पृ० २५७

१३२. ऐजन, पृ० २५८-५९

१३३. पारसमणि प्रधान (सम्पा०), भारती; ४:११; दार्जिलिङ; मई १९५३; पृ० ४७६-८६, ८९.

भङ्काएको अभियोग लाएर जेलमा हालिदिने धम्की दिएका थिए ।^{१३४} जे भए तापनि स्कूलहरूले नेपाली भाषा शिक्षामाध्यमका रूपमा प्रयोगमा ल्याउन थालेपछि पाठ्यपुस्तकहरूको खाँचो पूरा गर्ने काममा पारसमणि प्रधान अनवरत प्रयत्नशील रहेका थिए भन्ने भनाइ छ ।^{१३५}

विद्यालयहरूमा नेपाली भाषाको पठन-पाठन र शिक्षामाध्यम गराउनुबाहेक महाविद्यालयहरूमा नेपाली पाठ्यक्रमहरू तयार पार्ने काममा पनि पारसमणि प्रधानको सक्रिय भूमिका रहेको देखिन्छ । १९६८ मा दार्जिलिङ क्षेत्रका महाविद्यालयका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयले ऐच्छिक नेपालीको पाठ्यक्रम तयार गर्‍यो । १९६९ मा नेपाली अनर्सको अध्ययन-अध्यापन गर्ने स्वीकृति पाएपछि सो पाठ्यक्रम तयार पार्ने अभिभारासमेत पारसमणि प्रधानले लिएको र उनकै सिफारिश अनुसारका पाठ्यक्रमलाई उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम समितिले ४ अगस्त १९६९ को बैठकमा सामान्य हेरफेरपछि स्वीकृति प्रदान गरेको बुझिन्छ ।^{१३६} उक्त विश्वविद्यालयमा नेपाली स्नातकोत्तर कक्षा चालू गराउने काममा पनि पारसमणि प्रधानको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको बुझिन्छ ।^{१३७}

पारसमणि प्रधानले दार्जिलिङ जिल्लाभरि मात्र होइन, पाठ्यपुस्तकहरूको लेखनद्वारा भारतका अन्य स्थानहरू जस्तै डुवर्स, सिक्किम, असम, मेघालय, मिजोराम र नागाल्याण्डमा पनि नेपाली भाषामा पठन-पाठनको व्यवस्था गराउने कार्यमा परोक्षरूपले महत्त्वपूर्ण भूमिका

१३४. (क) गणेशलाल सुब्बा, “नेपाली माध्यमका बारेमा”; पारसमणि प्रधान (सम्पा०); भारती; ४:१२; दार्जिलिङ; जून १९५३; पृ० ५११
 (ख) गाब्रियल राना, “डा० पारसमणि प्रधान”; शिवकुमार राई (सम्पा०), सिलगढी; मार्च १९८६; पृ० ३
१३५. टीकाराम शर्मा (सम्पा०), गोर्खा : ९:४; कालिम्पोङ; १९५३; पृ०
१३६. करसूपोण्डेण्ट, “नेपाली अनर्स कोर्स सिलेबस् एप्रुभ्ड”; तुषारकान्ति घोष (एडिटर); अमृता बजार पत्रिका; कलकत्ता; ७ अगस्त १९६९; पृ० ३
१३७. तुलसीबहादर छेत्री (सम्पा०), दियालो; १४: ७५; दार्जिलिङ; मई-जून १९७४; पृ० २९-३०

खेलेको जानकारी पाइन्छ ।^{१३८} उनले १९५४ मा पी० एम० प्रधान एण्ड सन्स् प्रकाशन स्थापित गरेर पनि यस कार्यमा थप सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

वस्तुतः पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाको पठन-पाठन व्यवस्था कायम गर्ने क्रममा विभिन्न स्थिति र अवस्थानुसार कार्य गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा उनले विद्यार्थी, शिक्षक, स्कूल उपनिरीक्षक, पाठ्यपुस्तक लेखक, प्रकाशक, भाषा उन्नायक र शिक्षाब्रतीका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका निम्ति कार्य गरेको देखिन्छ । अतः नेपाली भाषालाई प्राथमिक तहदेखि उठाएर क्रमशः निम्न माध्यमिक, माध्यमिक विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालय स्तरसम्म पठन-पाठनका लागि पारसमणि प्रधानले गरेको कार्य आदर्श र अनुकरणीय छ भन्नसकिन्छ ।

४:४ भाषा, व्याकरण र कोशसम्बन्धी पारसमणि प्रधानका कृतिहरू :

४:४:१ पृष्ठभूमि :

औपचारिक शिक्षाका रूपमा पारसमणि प्रधानले स्कूलमा नेपाली भाषामा पढ्ने लेख्ने सुयोग नपाए तापनि उनले दार्जिलिङ सरकारी हाई स्कूलका विद्यार्थी छँदै नेपाली भाषामा निबन्ध, लेख र कवितादि प्रकाशित गरेका थिए । १९१६ मा काशीबाट निस्कने 'गोर्खाली' मा प्रकाशित "गोर्खा भाषा प्रचार"^{१३९} लेखबाटै मातृभाषा उन्नतिका निम्ति उनमा रहेको उत्कण्ठा थाहा पाउनसकिन्छ । १९१८ मा चन्द्रिका सम्पादन गर्दा उनले नेपालीहरूले आफ्नै मातृभाषामा पढ्न पाउनुपर्छ भन्ने मागलाई बुल्न्द मात्र नगरेर कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट नेपाली भाषालाई म्याट्रिकदेखि बी० ए० सम्मका परीक्षाहरूमा स्वभाषा विषयका रूपमा स्वीकृत गराउने काममा पनि मुख्य भूमिका खेलेका थिए । तर स्कूलहरूमा नेपाली भाषा

१३८. (क) नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० ३१८ र ३२८

(ख) बन्नीनारायण प्रधानले बाख्राकोट, डुवर्सबाट पठाएको २१.११.१९९५ को पत्र, निर्मलकुमार पुन, आइजोल, मिजोरामबाट २५.५.१९९४ मा लेखिएको पत्र, हरिप्रसाद 'गोर्खा' राईले कोहिमा, नागाल्याण्डबाट १.६.१९९४ मा लेखेका पत्र र शिशिरकुमार गुरूडले गौहाटी, असमबाट पठाएका २४.४.१९९४ को पत्रबाट प्राप्त जानकारी ।

१३९. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१); पूर्ववत्; पृ० २१-२९

पढाउने प्रसङ्गमा अधिकारीवर्ग नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको अनुपलब्धताको समस्या देखाउँथे भने पाठ्यपुस्तक लेखनमा कतिपय असुविधा थिए जसमध्ये भारतमा नेपाली भाषाको मानक रूप नहुनु एक मुख्य कारण थियो । पाद्री गङ्गाप्रसाद, पं० दिलुसिंग राई प्रभृति एक प्रकारले नेपाली लेख्थे भने पारसमणि प्रधान, शेषमणि प्रधान अर्का प्रकारले नेपाली लेख्थे । यसर्थ, पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषालाई मानकीकरण गर्न **नेपाली व्याकरण** (१९२०) लेखे अनि त्यसैका आधारमा नेपाली भाषामा पाठ्यपुस्तकहरू तयार पारे । प्राथमिक श्रेणीहरूमा ती पाठ्यपुस्तकहरू स्वीकृत भई चले तापनि प्रवेशिका तहसम्म नेपाली भाषालाई शिक्षा माध्यमकै रूपमा स्वीकृत गराउने कार्यमा भने कलकत्ता विश्वविद्यालयका रेजिष्ट्रारले नेपाली कोश हुनैपर्ने अड्को लगाएपछि उनले आफ्नो छोरो नगेन्द्रमणि प्रधानलाई गुहारेर **स्टुडेण्टस् स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (इङ्लिश-नेपाली)** (१९४८) प्रकाशित गरे ।^{१४०}

१९५८ देखि दार्जिलिङ पर्वतीय इलाकामा नेपाली भाषा राज्य सरकारी भाषाका रूपमा चलाइनुपर्छ भन्ने मागले जोड पत्रेपछि सरकारले भारतीय नेपाली भाषाप्रति शङ्कापूर्ण दृष्टिले हेर्नथाल्यो । अतः सोही शङ्का निवारण र नेपाली भाषाको उत्पत्ति स्रोत महाभारतकालमै भएको बताउँदै यसको विकास परम्परा बुझाउन पारसमणि प्रधानले **नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास** (१९६१) प्रकाशित गरे ।

यसरी उनले नेपाली भाषासम्बन्धी कृतिहरू, व्याकरण र कोशादि लेखेको पाइन्छ । यहाँ उनका भाषा, व्याकरण र कोशसम्बन्धी कृतिहरूको परिचय र विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

४:४:२ भाषा :

पारसमणि प्रधानले लेखेका भाषा-सम्बन्धी कृतिहरूको चर्चा गर्दा बनारसबाट प्रकाशित **गोर्खाली** (१९१६) पत्रिकामा छापिएको “गोरखा भाषा प्रचार”-लाई उनको भाषा अध्ययनतर्फको पहिलो रचना ठान्नसकिन्छ । त्यसपछि **चन्द्रिका** (१९१८-१९), **नेपाली**

१४०. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० २३५

साहित्य सम्मेलन पत्रिका (१९३१-३७), शारदा (१९३५) र भारती (१९४९-५८) आदि पत्रिकाहरूमा उनका नेपाली भाषा विषयक लेख र सम्पादकीयहरू छापिएका पाइन्छन् । यसका अतिरिक्त उनका नेपाली लगायत हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका नेपाली भाषा विषयक रचनाहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका पाइन्छन् ।^{१४१}

पारसमणि प्रधानका पुस्तकाकारमा प्रकाशित नेपाली भाषासम्बन्धी कृतिहरू हुन् नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास (१९६१), टिपन-टापन (१९६९), नेपाली साहित्यको साउँ अक्षर (१९६९), नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण (१९७०), अ सर्ट हिस्ट्री अब् नेपाली ल्याङ्गवेज एण्ड लिटरेचर (१९७०) र आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषा (१९७२) ।

नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास (१९६१) — यसमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति स्रोत पैलाएर देखाउने प्रयास गरिएको छ । ‘खसकुरा कि नेपाली ?’, ‘नेपालको इतिहासमा खस जाति’ र ‘नेपाली भाषाको प्राचीन रूप’ गरी तीन अध्यायमा विभाजित यस पुस्तकमा उनले विभिन्न भाषाशास्त्रीहरूका मतमतान्तरलाई अघि सार्दै नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस जातिले बोल्ने खस प्राकृतबाट भएको हो भन्ने मत प्रकट गरिएको छ । त्यसैले पारसमणि प्रधानलाई नेपाली भाषाको उत्पत्तिको विषयमा बोल्ने र चासो लिएर खोजी गरी लेखिदिने प्रथम व्यक्ति मानेको पाइन्छ ।^{१४२} भाषाविद् सुनीतिकुमार च्याटर्जीले यस पुस्तकलाई नेपाली भाषाको उत्पत्ति विषयमा लेखिएको निःसन्देह एक आधिकारिक र उत्कृष्ट कृति मानेका छन् ।^{१४३}

टिपन-टापन (१९६९) — यसमा नेपाली भाषासम्बन्धी लेखिएका “नेपाली भाषा र साहित्य”, “हाम्रो अवस्था”, “दार्जिलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास”, “नेपालका भिन्न भिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन”, “गोर्खा भाषा प्रचार”, “नेपाली भाषामा पढाउने कि अङ्ग्रेजीमा ?”, “नेपाली भाषा र दार्जिलिङ हाई स्कूल”, “भानु जयन्तीमा

-
१४१. शिव प्रधान (सम्पा०), डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ परिशिष्टाङ्क; पूर्ववत्; पृ० २७२-७५, ३६६-७०
 १४२. कमल दीक्षित (सम्पा०), नेपाली; पूर्णाङ्क ६, ललितपुर: मदन पुरस्कार गुठी; माघ-फागुन चैत २०१८; पृ० ३९
 १४३. नगेन्द्रमणि प्रधान, डा० पारसमणिको जीवनयात्रा; पूर्ववत्; पृ० २९६

भाषण”, “मधौरो आमाको जोखना”, “पाठ्यपुस्तकको अवस्था”, “नेपाली भाषाको भविष्य”, “बाइबलको नेपाली भाषा”, “विशुद्ध नेपाली भाषा”, “नेपाली हाम्रो मातृभाषा”, “सम्पादकको पृष्ठ” र “नेपाली भाषा र साहित्यको उन्नति नभएको कारण” आदि रचनाहरू समाविष्ट छन् । यी रचनाहरूमा नेपाली भाषाको विकासका लागि भएका र अझ गर्नुपर्ने विविध कार्यहरूबारे अत्यन्त सारगर्भित एवं प्रेरक कुराहरू लेखिएका छन् । यसै परिप्रेक्ष्यमा यी रचनाहरूलाई कमल दीक्षितले “मातृभाषाका आवरण र आभुषण हुन्” भनी वर्णन गरेका छन् । १४४

नेपाली साहित्यको साउँ अक्षर (१९६९)— यसको नवौँ अध्यायको उप-अध्याय (१) मा “नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास” शीर्षकको एक विवरणात्मक रचना समावेश भएको छ । यस रचनामा विभिन्न आधारहरू पढेर नेपाली भाषा प्राचीन खस भाषाबाटै उद्भव भएको बताइएको छ अनि यसको विकासलाई सन् १३५६ मा नेपालको जुम्लामा पाइएको एउटा कनकपत्रको भाषा सम्म ल्याइएको छ ।

नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण (१९७०) — यसमा नेपाली भाषा भन्ने नामकरण कहिलेदेखि भयो अनि यो नामकरण हुनुभन्दापहिले यस भाषाका नाम के के थिए भन्ने विषयलाई छलफल गर्दै दार्जिलिङतिर चन्द्रिका कालसम्म विकसित नेपाली भाषाको विवरण अति सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अ सर्त हिस्ट्री अब नेपाली ल्याङ्गवेज एण्ड लिटरेचर (१९७०) — यसमा नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई सङ्क्षेपमा देखाउने प्रयास गरिएको छ । अनेपालीहरूलाई विशेषतः भारतीय संसदका सदस्यहरूलाई नेपाली भाषासँग परिचय गराउने उद्देश्यले यो पुस्तक रचना गरेको बोध हुन्छ । १४५

१४४. पारसमणि प्रधान, टिपन-टापन; पूर्ववत्; पृ० (III)

१४५. जगत् छेत्री, “भाषा मान्यता अभियानमा नेपाली साहित्य सम्मेलन”; सम्पादक मण्डली; दियालो १३:५६; दार्जिलिङ; जुलाई १९७२; पृ० २८

आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषा (१९७२) — यसमा प्रश्नोत्तरको रूपमा नेपाली भाषा अन्य भारतीय भाषाहरूमध्ये एक समृद्ध भाषा हो अनि भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्तीका लागि चाहिने योग्यता भएको भाषा हो भन्ने कुरा दर्शाइएको छ ।

यसरी पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाका उन्नतिका निम्ति जनसाधारणदेखि विद्वत्त्वर्गमासमेत चेतना र जागरण ल्याउन भाषा विषयक साना-ठूला रचना र पुस्तक-पुस्तिकाहरू लेखेर, प्रकाशित गरेर महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको देखिन्छ ।

४:४:२ व्याकरण :

नेपाली भाषाको उन्नतिका लागि नेपाली व्याकरणको आवश्यकता पर्दछ भन्ने चेत पारसमणिमा विद्यार्थीकालमै आइसकेको कुरा उनको गोर्खाली (१९१६)-मा प्रकाशित “गोर्खा भाषा प्रचार”^{१४६} लेखबाटै बोध हुन्छ । यसरी नै उनले चन्द्रिका (१९१८) सम्पादन गर्नथालेपछि नेपाली भाषाको लेखाइमा एकरूपताको आवश्यकताबारे सम्पादकीय लेखेको पाइन्छ ।^{१४७} यसबाहेक पारसमणि प्रधानका नेपाली भाषा व्याकरणसम्बन्धी विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूतिर प्रकाशित फुटकर लेखहरूका अतिरिक्त पुस्तकाकारमा (१) नेपाली व्याकरण (१९२०), (२) सजिलो नेपाली व्याकरण (१९३२), (३) नेपाली व्याकरण भारती सह-लेखन नगेन्द्रमणि प्रधान (१९५५), (४) प्रवेशिका नेपाली व्याकरण र रचना (१९५५), (५) नेपाली रचना भारती (१९५५), (६) माध्यमिक नेपाली व्याकरण (१९६९), (७) नेपाली रचना (१९६९), (८) भाषा-प्रवेश नेपाली व्याकरण (१९७०) र माध्यमिक नेपाली रचना (१९८२) प्रकाशित छन् ।

नेपाली व्याकरण (१९२०) — यो व्याकरण कालिम्पोङ एस० यू० एम० आइ० का प्रधानाध्यापक पाद्री सदरल्याण्ड र बङ्गालका तत्कालीन डी० पी० आई० डब्ल्यू० डब्ल्यू० होर्नेलबाट बङ्गाल सरकारको शिक्षापाठ्यक्रममा अनुमोदित गरिदिने आश्वासन पाएपछि

१४६. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१) पूर्ववत्; पृ० २१-२९

१४७. पारसमणि प्रधान, चन्द्रिका; १:१, खर्साङ; १९१८; पृ० ४

वाक्य विभागमा उनले नेपाली व्याकरण अनुसार वाक्य तीन प्रकारका हुन्छन् भनेका छन् : (१) साधारण वाक्य (२) मिश्रित वाक्य र (३) संसृष्ट वाक्य ।

पद्य विभागमा उनले सत्रह छन्दहरूको लक्षण, परिभाषा र उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसबाहेक शब्द रचना, कृदन्त, तद्धित, समास, सन्धि, विराम चिह्लादिहरूको चर्चा गरेका छन् अनि शब्दालङ्कार एवं अर्थालङ्कार गरी ६ वटा अलङ्कारको परिभाषा र उदाहरण दिएका छन् । उनले (क) पुंलिङ्ग (ख) स्त्रीलिङ्ग र (ग) नपुंसक लिङ्ग गरी मुख्यतः तीन प्रकारका लिङ्ग चर्चा गरेको पाइन्छ तापनि टिप्पणीमा सामान्य लिङ्गको पनि चर्चा गरेका छन् । (१) एकवचन र (२) बहुवचन गरी दुई किसिमका वचनको चर्चा गरेका छन् । एवं रीतले उनले नेपाली व्याकरणमा कारकका कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण र सम्बोधन गरी आठ भेद र विभक्तिचिह्न पनि आठै प्रकारका देखाएका छन् ।

यही नेपाली व्याकरणको संशोधित, परिवर्द्धित एवं परिवर्तित दोस्रो संस्करण १९२७ मा प्रकाशित भएको देखिन्छ भने १९७२ सम्म यसका चौध संस्करण प्रकाशित भएका पाइन्छन् ।

सजिलो नेपाली व्याकरण (१९३२) — यो व्याकरण नयाँ पाठ्य तालिकाअनुसार प्राथमिक पाठशालाका छात्र-छात्रालाई उपयोगी हुने गरी सजिलो पारेर लेखिएको छ । यसमा नेपाली व्याकरणलाई दुई खण्डमा विभाजित गरिएको छ । पहिलो खण्डमा वाक्य, वाक्यका अंश, संज्ञा, क्रिया, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया-विशेषण र सन्धि अनि दोस्रो खण्डमा संज्ञाका भेद, क्रियाका भेद, सर्वनामका भेद, विशेषणका भेद, अव्ययका भेद, संज्ञाका लिङ्ग, वचन, कारक र विभक्ति, संज्ञाका रूप, सर्वनामका रूप, काल, क्रियाका अरू भेद, सन्धि, कारकको प्रयोग, विराम चिह्न, सरल वाक्य रचनाका तरिका र उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यो व्याकरण १९६४ सम्म सामान्य हेरफेरसहित पुनर्मुद्रण भएको पाइन्छ ।

नेपाली व्याकरण-भारती (१९५५) — यो व्याकरण पाठ्यपुस्तकका रूपमा नयाँ पाठ्यक्रम अनुसार सातौँ र आठौँ श्रेणीका विद्यार्थीहरूका लागि लेखिएको भए तापनि पाठअनुसारका परिभाषा र उदाहरणहरू नेपाली व्याकरण (१९२०) बाटै यथावत् दिइएका पाइन्छन् । यसका सहलेखक नगेन्द्रमणि प्रधान रहेका छन् ।

प्रवेशिका नेपाली व्याकरण र रचना (१९५५)— टीकाराम शर्माको सहलेखनमा पश्चिम बङ्ग माध्यमिक शिक्षा पर्षद्को पाठ्यक्रमानुसार लेखिएको हुनाले यस व्याकरणको लेखन ढाँचामा केही नयाँपन देखिन्छ । यस व्याकरणको शब्द विचारान्तर्गत नेपाली भाषामा शब्दका (१) तत्सम (२) तद्भव र (३) भाषान्तर गरी तीन स्रोत देखाइएको छ भने यसभन्दा पहिलेका व्याकरणहरूमा देखाइएको संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय गरी पाँच भेदमा 'क्रिया विशेषण' थपेर ६ भेद बताइएको छ । संज्ञालाई नाम भनिएको छ । पहिलेका व्याकरणहरूमा क्रियाका काल भेदमा भविष्यत् काल अन्तर्गत देखाइएका सामान्य भविष्यत् र संभाव्य भविष्यत् कालका अतिरिक्त अपूर्ण भविष्यत् पूर्ण भविष्यत् काल थपिएको छ । क्रियाका अरु भेदमा 'संयुक्त क्रिया'-लाई 'मिलित क्रिया' भनिएको छ । यसरी नै शब्द रचनामा पहिलेका व्याकरणहरूमा भनिएका 'साधित शब्द'-लाई यसमा 'व्युत्पन्न शब्द' भनिएको छ । यसका अतिरिक्त शुद्ध अशुद्ध शब्द र प्रयोग, सम्मोच्चारित वा भिन्नार्थक शब्द, विपरीतार्थक शब्द, प्रतिशब्द, सदृशार्थ शब्द, वाक्य संक्षेप, गुरु चण्डाली दोष, मुहावरा वा चल्ती पद र उखान, पदयोग र पद वियोगका अध्यायहरू थप गरिएका छन् ।

माध्यमिक नेपाली व्याकरण (१९६९) र नेपाली रचना (१९६९) यी दुवै नेपाली व्याकरण भारती (१९५५)-कै नयाँ नाम र नयाँ संस्करण देखिन्छन् ।

भाषा-प्रवेश नेपाली व्याकरण (१९७०) — यस व्याकरणमा प्रवेशिका नेपाली व्याकरण र रचना (१९५५)-कै कुराहरू दोहोर्‍याइएका भए तापनि केही सामान्य थपघट पनि भएको पाइन्छ । जस्तै: 'वर्ण विभाग'-लाई 'ध्वनि विचार' भनिएको छ भने 'जुन विद्या'-ले का ठाउँमा 'जुन शास्त्रले' लेखिएको छ । यसमा प्रवेशिका नेपाली व्याकरण र रचना (१९५५)-देखि प्रयोग गरिएको 'नाम'लाई 'संज्ञा' लेखिएको छ अनि संज्ञालाई मूर्त र अमूर्तमा विभाजन

गरी मूर्त संज्ञामा (१) जातिवाचक (२) व्यक्तिवाचक (३) समूहवाचक र (४) द्रव्यवाचक अनि अमूर्त संज्ञामा (१) भाववाचक (२) क्रियावाचक र (३) गुणवाचक देखाउँदै जम्मा सात किसिमका संज्ञाको चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसरी नै अव्यय चर्चामा 'सम्बन्धवाचक'-लाई 'सम्बन्ध सूचक' वा 'नामयोगी', 'संयोजक'-लाई 'समुच्चयबोधक' र 'विस्मयबोधक' लाई 'विस्मयवाचक' वा 'उद्गारवाचक' भनिएको छ ।

यसमा द्विरुक्ति, अनुकरण शब्द, युग्म वा युगल शब्द, नामयोगी र क्रियायोगी अव्ययका अतिरिक्त शब्दशक्ति, रस परिचय, रसका भेद, वाक्य संश्लेषण, उक्तिभेद र परिशिष्टमा नेपाली साहित्यका स्रष्टाहरूको तस्वीर तथा परिचयसहित भाषा र साहित्यको विवरण समाविष्ट गरिएको पाइन्छ भने छन्द अलङ्कार प्रकारण पुनः अन्तर्भुक्त गरिएको छ ।

नेपाली व्याकरण (१९७४) — नगेन्द्रमणि प्रधान सहलेखकका रूपमा रहेका यस व्याकरणमा **नेपाली रचना भारती (१९५५)** र **नेपाली रचना (१९६९)**-कै रङ्ग-ढङ्ग पाइन्छ जसमा व्याकरणिक पाठ वाक्यबाट शुरू गरिएको छ । यसमा नेपाली भाषालाई "नेपाली कुरा" लेखिएको छ । जस्तै: "नेपाली कुरा शुद्ध गरी बोल्न र लेख्न सिकाउने शास्त्रलाई नेपाली व्याकरण भनिन्छ ।"

माध्यमिक नेपाली रचना (१९८२)— यो १ (१९६९)-कै नयाँ नाम र सङ्स्करण हो । पाठ्यपुस्तकको रूपमा लेखिएकोले यसमा सङ्क्षेप पद्धति पाइन्छ ।

नेपाली लेखाइमा एकरूपता-शुद्धाशुद्धिका ३२ बुँदाहरू (१९८१)— यसमा नेपाली भाषाको लेखाइमा एकरूपता ल्याउनुपर्ने खाँचोमाथि जोड दिँदै व्याकरणिक तौरका बत्तीस बुँदाहरूलाई प्रस्तुत गरी त्यसका उचित प्रयोग गर्नसके भाषा लेखाइ त्रुटिरहित हुन्छ भन्ने मत प्रकट गरिएको छ । यसका अतिरिक्त नेपाली लेखाइमा झर्षवाद, जनजिब्रोवाद र जिन्दोवाद जस्ता 'वाद विशेषका शब्द प्रयोग र वाक्य गठनमा हठ नगरेर व्याकरणविद्हरूद्वारा निर्धारित व्याकरणका हिज्जे लेख्ने र अनेपाली भाषाका शब्द आफ्नो भाषाको शब्द नभएका ठाउँमा

मात्र प्रयोग गर्ने सुझाउ राखिएको छ ।

पारसमणि प्रधानले नेपाली व्याकरण (१९२०) लेखेर प्रकाशित गरूञ्जेल दार्जिलिङ भेकमा नेपाली भाषाको कथ्यरूपले लेख्य मानकीकृत रूप पाइसकेको थिएन अनि यही कथ्य भाषारूपलाई मानकीकृत गराउन उनले गुरुराज हेमराजकृत चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण (१९१३), विश्वमणि दीक्षिताचार्यको गोरखाव्याकरणबोध (१९१३), केही अङ्ग्रेजी व्याकरण र पाद्री एथरिङ्गटनलेखित भाषा भाष्कर हिन्दी व्याकरण आदिका आधार लिएर पाठ्यपुस्तकीय ढाँचामै भए पनि नेपाली व्याकरण (१९२०) लेखे ।^{१४९} पारम्परिक व्याकरण पद्धतिमा लेखिएको यो व्याकरण तत्कालीन बङ्गाल सरकारको शिक्षा निर्देशालयबाट अनुमोदित भई पाठशालाहरूमा उपयोग हुनाका साथै जनसाधारणलाई समेत उपयोगी भएको हुँदा प्रस्तुत व्याकरणलाई पारसमणि प्रधानको नेपाली भाषा साहित्य सेवा अभियानको एउटा सफल चिह्न मानिएको छ ।^{१५०} हुन त पाद्री ए० टर्नबुलले उनको नेपाली ग्रामर (१९८७)-लाई दार्जिलिङको कथ्य भाषालाई मानकीकरण गर्न लेखिएको कुरा बताएका भए तापनि अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको हुनाले सो उद्देश्य पूरा गर्न नसकेको बुझिन्छ । पारसमणि प्रधानको नेपाली व्याकरण भने नेपाली भाषामै अत्यन्त सरल, सहज पाराले लेखिएको हुनाले सबैलाई ग्राह्य भएको बुझिन्छ । यसका अतिरिक्त प्रस्तुत व्याकरण चन्द्रिका व्याकरण जस्तो विशालकाय र विस्तारित नियमावली भएको छैन भने गोरखाव्याकरण बोधको जस्तो हलन्त वहिष्कार आन्दोलनले ग्रस्त र हिन्दी प्रकारका लेखाइ भएको जस्तो पनि छैन । यो पाद्री ए० टर्नबुलको नेपाली ग्रामर जस्तो अनौठो किसिमका उच्चारणमा आधारित नियमहरूमा लेखिएको पनि थिएन । त्यसैले पारसमणि प्रधानको नेपाली व्याकरणलाई आधार मानेर धेरै जसोले लेख्य भाषाको शिष्ट प्रयोगतर्फ ध्यान दिनथाले — पछि दार्जिलिङमा बिस्तारै नेपाली भाषा स्थिरीकृत भयो । यसै अर्थमा विद्वान्हरूले पारसमणि प्रधानको नेपाली व्याकरणबाट उपकृत भएका उद्गारहरू व्यक्त गरेका छन् ।^{१५१}

१४९. जस योजन 'प्यासी', डा० पारसमणि प्रधान : केही कृति कैरन ; पूर्ववत्; पृ० १५३-५४

१५०. सूर्यकला थापा, "नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा सम्मानित श्री पारसमणि प्रधान"; सम्पा० मण्डली; दियालो; ९:२२; दार्जिलिङ; जुलाई १९६८; पृ० ५३

१५१. इन्द्रबहादुर राई, "पारसमणिज्यू : सन्दर्भ नेपाली व्याकरणको मानकीकरण"; कुमार घिसिङ(सम्पा०); भारतीय नेपाली वाङ्मय; प्रवेशाङ्क; दार्जिलिङ १९८०; पृ० ७३.

पाद्री टर्नबुलले आफ्नो व्याकरणमा एकवचनलाई बहुवचन बनाउने नियममा शब्दका पछि “हेरू”, “लोग” जोड्ने र एउटै शब्द दुइपल्ट लेखेर वा दुइवटा हलन्त उच्चारित हुने शब्दलाई जोडेर अगिल्लो वर्ण अजन्त उच्चारण पार्ने विधि उल्लेख गरेका छन् । जस्तै: केटालोग् (Boys), घर घर (Houses), “दुखभोग् (sufferings) इत्यादि ।^{१५२} उनले विरामलाई “छेव” अनि हलन्तलाई “विराम” बताएका छन् ।^{१५३} तर पारसमणिले एकवचनलाई बहुवचन बनाउँदा शब्दका पछि “हरू”, “गण”, “वर्ग” आदि प्रत्यय थप्ने विधि बताएका छन् । उनले बहुवचनका भेदमा अनेकार्थी, प्रकारार्थी र आदरार्थी छुट्याउँदै कहीं “हरू” थपेर अनेक र प्रकार बुझाउने अनि कहीं “हरू” नजोडी आदरार्थी बहुवचन बनाउने विधि बताएका छन् ।^{१५४} उनले “हरू”, “गण”, “वर्ग”-का अतिरिक्त एकवचनान्त मनुष्यबोधक शब्दमा “वृन्द” (जस्तै: छात्रवृन्द) र “जन” (जस्तै: गुरुजन) थपेर बहुवचन बनाउने नियम पनि उल्लेख गरेका छन् ।^{१५५}

यसरी पारसमणि प्रधानले आफ्ना व्याकरणहरूमा देश, काल र परिस्थिति सुहाउँदो पाराले व्याकरणका नियमहरूलाई थपघट गर्दै भाषा विकासका निम्ति व्याकरण लेखनको प्रयोजनलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । व्याकरण भाषाको समयानुरूप स्वरूप र नियमहरूसित सम्बद्ध हुन्छ अनि जो नित्य परिवर्तनीय हुन्छ^{१५६} भन्ने तथ्य पारसमणि प्रधानको व्याकरणका विभिन्न संस्करणहरूमा पाइने संशोधन तथा परिवर्तनहरूबाटै प्रस्ट हुन आउँछ ।

उनले नेपाली व्याकरणमा (१) पुंलिङ्ग (२) स्त्रीलिङ्ग र (३) नपुंसकलिङ्ग तीन मुख्य लिङ्ग बताए तापनि ‘सामान्य लिङ्ग’-को टिप्पणीमा चर्चा गरेका छन् ।^{१५७} पारसमणि प्रधानले

-
१५२. ए० टर्नबुल, नेपाली ग्रामर एण्ड नेपाली-इङ्लिश, इङ्लिश नेपाली भोकाबुलरी (दो० सं०), दार्जिलिङ: मिशन हाउस, १९०४; पृ० १०
१५३. ऐजन, ऐजन, पृ० ११
१५४. पारसमणि प्रधान, नेपाली व्याकरण (ते० सं०); कलकत्ता; म्याकमिलन कम्पनी लिमिटेड; १९३७; पृ० १७-१८
१५५. पारसमणि प्रधान, नेपाली व्याकरण भारती; दार्जिलिङ: पी० एम० प्रधान एण्ड सन्स; १९५४; पृ० ४४
१५६. गुमानसिंह चाम्लिङ, मौलो; दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन; १९७८; पृ० ५९
१५७. पारसमणि प्रधान, नेपाली व्याकरण (दोस्रो सं० र तेस्रो सं०); पूर्ववत्; १२/१३

जात र थरहरूमा “सेनी” प्रत्यय थपेर स्त्रीलिङ्ग बनाउने नियम पनि स्थापित गरेको पाइन्छ । जस्तै: तामाङ (पुंलिङ्ग)+ सेनी= तामाङसेनी (स्त्रीलिङ्ग), गुरुङ (पुंलिङ्ग) + सेनी= गुरुङसेनी (स्त्रीलिङ्ग) इत्यादि ।

कारक र विभक्तिसम्बन्धी पारसमणि प्रधानको सिद्धान्त नेपाली व्याकरण (१९२०) देखि भाषा-प्रवेश नेपाली व्याकरण (१९७०)-सम्मै एउटै पाइन्छ । गुरुराज हेमराजले चन्द्रिका व्याकरण (१९१३) मा ६ प्रकारका कारक र आठ प्रकारका विभक्ति चिह्न देखाएका छन् । तर विश्वमणिले ‘सम्बन्ध कारक’ र ‘सम्बोधन कारक’ लगाएर आठ कारक र आठै विभक्ति देखाएका छन् । पारसमणि प्रधानले विश्वमणिकै अनुसरण गरेको देखिन्छ । तर कतिपय अध्येताहरूले पारसमणि प्रधानले बताएका ‘सम्बन्ध कारक’ र ‘सम्बोधन कारक’-लाई अनावश्यक ठानेको पाइन्छ ।^{१५८}

पारसमणि प्रधानका व्याकरणलाई विद्वान्हरूले पद व्याकरणको कोटिमा गणना गरेका छन् ।^{१५९} यसर्थ उनका पारम्परिक ढाँचामा पूर्ण आधारित एवं निर्दिष्ट पाठ्यतालिकाअनुसार लेखिएका व्याकरणहरूबाट धेरै कुराहरूको अपेक्षा गर्नसकिन्न । यसैकारण व्याकरणको परम्परामा मात्र होइन वाक्य रचनाका क्रम-अनुक्रममा आवश्यक परिरहने ‘नि’, ‘पो’, ‘र’, ‘त’, ‘है’, ‘ल’, ‘हँ’ जस्ता निपातको पनि पारसमणिले आफ्ना व्याकरणहरूमा निषेधादिवाचक क्रिया विशेषण र अव्यय प्रकारन्तरमा नै चर्चा गरेका छन् ।^{१६०}

१९२० देखि १९८१ सम्म लेखिएका उनका व्याकरणहरूमा धेरै परिवर्तनहरू भइरहेका देखिन्छन् । यस तथ्यलाई उनकै यस अभिधारणाले पुष्टि दिन्छ — “पहिले भाषा

१५८. डा० आशा सिंह, नेपाली और हिन्दी का तुलनात्मक अध्ययन; पटना: पारिजात प्रकाशन; १९८३; पृ० ११७

१५९. चूडामणि बन्धु, “वाक्य व्याकरणका वर्तमान प्रवृत्ति र नेपाली व्याकरण”, चूडानाथ भट्टराय(संयो०); नेपाली भाषा-अधिगोष्ठी २०३३; काठमाडौं: ने० रा० प्र० प्र०, वि० सं० २०३३; पृ० १०४

१६०. पारसमणि प्रधान, भाषा-प्रवेश नेपाली व्याकरण, कालिम्पोङ: भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १९७०; पृ० ७७-८०

र त्यसपछि व्याकरण आउने हुनाले व्याकरण भाषाको अधीनमा हुन्छ । भाषा जति जति उन्नत हुँदै जान्छ, व्याकरणका नियमहरू उति उति हेरफेर हुँदै जान्छन् । व्याकरणमा शुद्ध भाषाका नियमहरू, सिद्धान्तहरू खोजी खोजी स्थिर गरिएका हुन्छन् ।” १६१

अतः पारसमणि प्रधानले यसरी व्याकरणहरू लेखेर सकेसम्म नेपाली भाषाको शुद्ध रूपलाई विकास गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । यही नै उनका व्याकरणहरूको उद्देश्य हो र यही नै विशेषता र महत्त्व पनि हो ।

४:४:३ कोश :

भाषासम्बन्धी लेख-पुस्तकादि र व्याकरणका अतिरिक्त कोशहरू निर्माण गरेर पनि पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उनका कोश कृतिहरूबारे चर्चा गर्दा उनका प्राथमिक कक्षाका भाषा साहित्यपाठ लेखनतर्फ दृष्टिपात गर्न आवश्यक देखिन्छ किनभने उनले ती साहित्य-पाठहरूमा परेका कठिन शब्दहरूको अर्थ पाठान्तमा वा पुस्तकको अन्तमा लेखिदिने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा यसरी शब्दार्थ दिने कार्यबाटै उनमा शब्दकोश निर्माणको चेत विकास भएको अनुमान गर्नसकिन्छ । यसबाहेक उनले ए० टर्नबुलले १८८७ मा प्रकाशित गरेका नेपाली ग्रामरमा संलग्न इङ्लिश नेपाली, नेपाली इङ्लिश भोकाबुलरी र टर्नबुलले नै थाँती छोडेका पछि पाद्री आर० किल्गोर, एच० सी० डन्कन र पाद्री गङ्गाप्रसाद प्रधान मिलेर पूरा गरेका इङ्लिश नेपाली डिक्शनरी (१९२३) र अरु धेरै शब्दकोशहरू हेरिसकेका थिए । फलस्वरूप भाषाका सिकारुहरूलाई यस्तो शब्दावली उपयोगी हुने ठानी उनले म्याक्मिलन्स इङ्लिश प्राइमर (१९४७) मा अङ्ग्रेजी नेपाली टिबेटन लेप्चा गरी चार भाषे शब्दावली गाभिदिएको पाइन्छ । यो शब्दावलीबाट बहुभाषी कोशको लक्षण पाइन्छ ।

पारसमणि प्रधानले जम्मा नौ वटा कोशकृति निर्माण गरेका छन् अनि ती कतिपयमा निजपुत्र नगेन्द्रमणि प्रधानको सहयोग लिएका छन् । उनका कोश कृतिहरू हुन् (१) स्टुडेण्ट्स

स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी; इङ्लिश-नेपाली (१९४८), (२) स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी; इङ्लिश नेपाली (१९५१), (३) द स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी; इङ्लिश-नेपाली (१९६१), (४) द न्यू स्ट्याण्डर्ड पाकेट डिक्शनरी; इङ्लिश-नेपाली (१९६९), (५) द न्यू स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी; इङ्लिश-नेपाली (१९७०), (६) स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी; नेपाली-नेपाली इङ्लिश (१९७१), (७) नेपाली पारिभाषिक शब्दकोश (१९८२), (८) ठूलो नेपाली-नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश (१९८३), (९) सानो नेपाली कोश (१९८३) । यिनीहरूका अतिरिक्त उनले नेपाली चल्ती उखान (१९५४) र नेपाली मुहावरा (१९५४) पनि तयार पारेका छन् ।

स्टुडेण्टस् स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९४८) —यो अङ्ग्रेजी शब्दको नेपालीमा अर्थ बताइएको सामान्य द्विभाषिक कोश हो । यसमा बाइस हजार अङ्ग्रेजी शब्दका नेपाली अर्थ दिइएको छ । त्यस अवधिमा उपलब्ध अरु कोश सरह यो कोशलाई पनि कतिले व्यापारिक दृष्टिकोणले भाषा सिकुवा अथवा व्यावहारिक व्यक्तिका प्रयोजनका लागि अन्य भाषाका कोशहरूको अनुकरण गरेर वा आधार लिएर वा सोझै अनुवाद गरी केही थपघटसित निर्माण गरिएको कोश भनेका छन् ^{१६२} भने कतिले झर्ना नेपाली शब्दहरू दिन सकिने ठाउँमा पनि संस्कृत शब्दहरूकै भरमार भएको कोश भनेका छन् । ^{१६३} तर भारतमा एक भारतीय नेपालीले तयार पारेको यही नै पहिलो द्विभाषिक शब्दकोश भएकोले अनि यो कोशको निर्माणमा आधुनिक नियमअनुसार शब्द सङ्कलन र अक्षर-विन्यास कायम राखिएको तथा पर्यायवाची विभिन्न शब्द दिई लेख्य नेपाली भाषामा एकीकरण ल्याउने प्रयास गरिएकोले कोश समयानुकूल अनि बढो उपयोगी ठहरेको छ । यसकारण यसलाई महत्त्वपूर्ण मानेको पाइन्छ । ^{१६४}

प्रथम प्रयास भए पनि शब्द सङ्कलन, अर्थ विन्यास, पर्यायवाची शब्द, विभिन्नार्थक शब्द, शब्दको संज्ञा, विशेषण, क्रिया, अव्यय आदि सङ्केतरूप, अङ्ग्रेजी शब्दोच्चारणका आवश्यकतानुसार आघात तथा शब्दांश अन्वय र यथास्थानमा स्वर सङ्केतहरू जस्ता कोश

-
१६२. डा० वल्लभमणि दाहाल, “नेपाली भाषा र कोश”; चूडानाथ भट्टराय (संयो); नेपाली भाषा अधिगोष्ठी २०३३; काठमाडौं; वि० सं० २०३३; पृ० १३३
१६३. गुमानसिंह चाम्लिङ, मौलो; पूर्ववत्; पृ० ८०
१६४. पारसमणि प्रधान (सम्पा०), भारती; १:३; दार्जिलिङ; अगस्त १९४९; क्रोडपत्र १-१६

निर्माणका निम्ति चाहिँदा कुराहरूप्रति पनि कोशकारले ध्यान दिएको देखिन्छ । यो शब्दकोश विद्यार्थीहरूका लागि मात्र उपयोगी नभएर जनसाधारणलाई पनि उपादेयसिद्ध भएको बुझिन्छ ।

स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी (१९५१) — यो द्विभाषिक (अङ्ग्रेजी -नेपाली) शब्दकोश हो । यसलाई स्टुडेण्टस् स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरीकै लघुरूप मान्न सकिन्छ । यसमा सङ्कलित शब्द सङ्ख्या ८५० छ । यसको संशोधित संस्करण (१९५७)-मा केही थपघट पनि गरिएको पाइन्छ ।

द स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९६१) — यो कोश पनि अङ्ग्रेजी-नेपाली द्विभाषिक कोश नै हो । वास्तवमा यो **स्टुडेण्टस् स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९४८)** कै परिवर्द्धित र संशोधित संस्करण हो । यस कोशमा लगभग ३५ हजार अङ्ग्रेजी शब्दको नेपाली अर्थ दिइएको छ । यस कोशमा शुद्ध अङ्ग्रेजी उच्चारण विधि, अङ्ग्रेजीमा प्रयुक्त अन्य भाषाका ३९३ शब्द र वाक्यांशहरूको नेपाली अर्थ, अङ्ग्रेजी भाषामा प्रयोग गरिने १०३६ सङ्क्षेप शब्द सूची, २०३२ पारिभाषिक शब्द, ५४ वटा अङ्ग्रेजी उखानको ६२ नेपाली रूप सूची, ८०० आधारभूत अङ्ग्रेजी शब्दहरूको सूची र सरलीकृत हिज्जेका ३० वटा नियम आदि थप गरिएका पाइन्छन् ।

न्यू स्ट्याण्डर्ड पाकेट डिक्शनरी (१९६१)— यो बगली कोश **द स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९६१)**-कै सानो रूप हो । यसमा पच्चीस हजार अङ्ग्रेजी शब्द सङ्कलित छन् । यसको शब्द सङ्कलन प्रणाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश निर्माणको एक प्रचलित थर्नडाइक प्रणालीमा आधारित पाइन्छ । यस प्रणालीअनुसार यस बगली कोशमा अङ्ग्रेजीका अधिक प्रचलित शब्दहरूको मात्र अर्थ दिने काम गरिएको पाइन्छ ।

न्यू स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९७०) — यो **द स्ट्याण्डर्ड डिक्शनरी (१९६१)** कै संशोधित नयाँ नाम र संस्करण हो ।

स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी (१९७१) — यो नेपाली शब्दको नेपाली र अङ्ग्रेजीमा अर्थ खुलाउने गरी नेपाली वर्णानुक्रममा लेखिएको सम-द्विभाषिक बगली कोश हो । यस कोशमा नेपाली ठेट, तत्सम, तद्भव र आगन्तुक गरी बीस हजार शब्दहरूको नेपाली र अङ्ग्रेजी समानार्थक शब्द दिइएको छ । शब्दका रूप बुझाउन सङ्केत चिह्नहरू अनि परिशिष्टमा भानुभक्तका रचनाहरूमा आधारित पाँच सय नवासी नेपाली वाग्धाराहरूको अङ्ग्रेजी रूप र अन्ताउन्नवटा नेपाली समूहवाचक वाक्यांशका अङ्ग्रेजी समानार्थक शब्दहरू दिइएका छन् । कोशकारले यसलाई 'नाम्जाकोश' भनेका छन् । ^{१६५}

नेपाली पारिभाषिक शब्दकोश (१९८२) — यस कोशमा अङ्ग्रेजी वर्णानुक्रमानुसार 'ए' देखि 'जेड'-सम्मका दुइ हजार पाँच सय छब्बीस प्रचलित शब्दका पारिभाषिक शब्द सङ्ग्रह भएको पाइन्छ । यसमा नेपाली भाषामा पारिभाषिक शब्दावली निर्माणका निम्ति बताइएका (१) संस्कृत शब्द (२) झर्रा नेपाली शब्द र (३) अङ्ग्रेजी वा अन्य अन्तराष्ट्रिय शब्द ^{१६६} तीन स्रोतमध्ये पहिलो स्रोतलाई नै अधिक उपयोग गरेको पाइन्छ । साधारण जनतामा विज्ञानसम्बन्धी विचार एवं धारणाको विकास गर्न, समाजलाई समय सुहाउँदा ज्ञानकौशल सिकाउन, सञ्चार माध्यमका कार्य विधिहरूलाई फराकिलो र प्रभावकारी पार्न अनि शिक्षालाई आम रूपमा तल्लो तहसम्म पुऱ्याएर समाज, जाति र राष्ट्रको उन्नतिका लागि चाहिने सरल, सुन्दर, स्पष्ट र प्रभावकारी मौलिक एवं उच्चस्तरको बौद्धिक चिन्तनयुक्त भाषाको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकताले नै पारिभाषिक शब्दावलीहरूको निर्माण हुन्छ भन्ने विचार ^{१६७} यो पारिभाषिक शब्दकोश निर्माणसँग पनि मिल्न गएको देखिन्छ ।

ठूलो नेपाली-नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश (१९८३) — यो स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी, नेपाली-नेपाली अङ्ग्रेजी (१९७१)-कै ठूलो आकारको मुद्रण रूप हो । यसको परिशिष्ट (१)-मा अठान्नब्बे शब्द, परिशिष्ट (२)-मा पाँच शब्द र खास सङ्कलनमा केही शब्द थपिएका छन् ।

-
१६५. पारसमणि प्रधान, "भूमिका"; स्टुडेण्टस् पाकेट डिक्शनरी; कालिम्पोङ: भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन; १९७१
 १६६. डा० चूडामणि बन्धु, "नेपाली भाषाको आधुनिकीकरणका सन्दर्भमा पारिभाषिक शब्दावलीहरूको निर्माण"; पूर्ववत्; पृ० ९९-१००
 १६७. ऐजन्, पृ० १०१

सानो नेपाली कोश (१९८३) — यो नेपाली शब्दको अर्थ नेपालीमै खुलाउने एकभाषी शब्दकोश हो । यस कोशमा शब्दको रूप चिन्नलाई छोटकरी रूप सङ्केत मात्र दिइएको छ ।

नेपाली चल्ती उखान (१९५४)— यस पुस्तकमा नेपाली भाषामा बढी प्रचलित उखानहरूलाई मात्र वर्णक्रमानुसार सङ्ग्रह गरिएको छ । अतएव यसलाई सङ्क्षिप्त उखान सङ्ग्रह भन्नसकिन्छ । यसमा उखानको अर्थ र प्रयोग पनि दिइएको हुनाले यसलाई वर्णनात्मक उखान कोशको रूपमा लिनसकिन्छ ।^{१६८} यसको दोस्रो संस्करण (१९५६)-मा नेपालीमा चलेका केही संस्कृत उखानहरू र नेपाली उखानका केही समानार्थक अङ्ग्रेजी उखानहरू पनि परिशिष्टमा गाभिएका छन् ।

नेपाली मुहावरा (१९५४)— यस सङ्ग्रहमा भानुभक्त आचार्यका रचनाहरूमा प्रयुक्त मुहावराका आधारमा नेपाली मुहावराहरू सङ्ग्रहित छन् । यसमा मुहावराहरूको अर्थ र प्रयोगसमेत पाइने हुनाले यसलाई वर्णनात्मक मुहावरा कोशको रूपमा लिनसकिन्छ ।^{१६९} यसको दोस्रो संस्करण १९६० मा प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

पारसमणि प्रधानले सरकारी कामकाज गर्ने विधि (१९७३) मा पनि अङ्ग्रेजीका पारिभाषिक शब्दहरूको नेपाली पर्याय र त्यस्ता शब्दहरूको अर्थ र प्रयोगका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

माथि चर्चा गरिएका कोशहरूको निर्माणमा पारसमणि प्रधानको आंशिक यस्ता कोशहरूले व्यावसायिक ध्येय रहेको भए तापनि नेपाली भाषाको सेवा एवं विकास कार्यमा पनि समानरूपले योगदान पुऱ्याएको यथार्थलाई नेपाली भाषा साहित्यका विद्वत्वर्गले स्वीकार गरेका छन् ।^{१७०} किनभने कोश निर्माण गर्ने काम अत्यन्त कठिन काम हो जसका लागि धैर्य, लगन र परिश्रमका अतिरिक्त भाषाप्रतिको चोखो माया, आस्था, निष्ठा र ज्ञानको आवश्यकता रहेको हुन्छ ।

१६८. भोलानाथ तिवारी, शब्दों का अध्ययन; दिल्ली: शब्दकार, १९६९; पृ० ५४

१६९. भोलानाथ तिवारी, शब्दों का अध्ययन; पूर्ववत्; पृ० ५४

१७०. डा० वासुदेव त्रिपाठी, "पारसमणि प्रधानको सम्झना"; मदनदेव भट्टराई (सम्पा०); रत्नश्री; २४:२ काठमाडौं; वि० सं० २०४३; पृ० ६५

निष्कर्ष :

पारसमणि प्रधानका १९६१ देखि १९८३ सम्म प्रकाशित नेपाली भाषा, व्याकरण र कोश कृतिहरूको उपरोक्त परिचयात्मक अध्ययनबाट के निष्कर्ष निस्कन्छ भने उनी नेपाली भाषाका अनन्य सेवी एवं भक्त थिए । उनी स्वयंले विद्यालयमा नेपाली भाषा पढ्न नपाए पनि भाषाको उन्नति भए मात्र समाज र जातिको उन्नति हुनसक्छ भन्ने जागृतिमूलक एवं उत्साहवर्द्धक भाषिक लेखहरू लेखेर नेपाली जन समुदायलाई भाषा चेत दिनाका साथै समयको मागअनुसार नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासबारे प्रकाश पार्दै अनि भारतीय राष्ट्रिय सन्दर्भमा यस भाषाको समृद्धि, सक्षमताका सशक्त बुँदाहरू प्रस्तुत गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको देखिन्छ ।

भारतमा खास गरी दार्जिलिङ भेकको नेपाली कथ्य भाषारूपलाई मानस्तरीकरण गर्नमा पारसमणि प्रधानका व्याकरणले मुख्य भूमिका खेल्नाका साथै विद्यार्थीहरूका पाठ्यपुस्तकको खाँचोलाईसमेत पूरा गरेको छ र लेखाइमा शुद्धता र एकरूपता निर्वाह गर्नुपर्ने कुरामा दिग्दर्शन गराएर भाषा साहित्यको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् भन्नसकिन्छ ।

पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाको विकासका निम्ति गरेका भाषा र व्याकरण सम्बन्धी कार्यका अतिरिक्त कोश निर्माण पनि एक महत्त्वपूर्ण कार्य देखिन्छ । उनले द्विभाषिक, सम-द्विभाषिक, एकभाषिक र पारिभाषिक शब्दकोशहरूका अतिरिक्त भाषाको गद्य शैलीलाई कलात्मक उत्कर्ष र अर्थगत व्यापकता, सम्प्रेषणीय तीक्ष्णता र सूत्रात्मकता प्रदान गर्न अनन्य उपादान मानिने उखान कोश र मुहावरा सम्बन्धी कोशहरू निर्माण गरेर पनि नेपाली भाषालाई गतिशील बनाएका छन् ।

यसरी पारसमणि प्रधानले कुनै भाषिक वा साहित्यिक संस्थाले गर्नुपर्ने काम एकलैले वैयक्तिकरूपमा गरेर आफ्नो भाषाप्रतिको आन्तरिक अनुराग र सेवा साधनाको परिचय दिएका छन् । वस्तुतः उनले भाषा साहित्य सम्बन्धी गरेका कार्यहरू अनुकरणीय रहेका देखिन्छन् ।